

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

NURİYEV CAVİD ABDULLA oğlu

**“Bazar münasibətləri şəraitində maşınqayırma müəssisələrində istehsal
potensialından istifadə səviyyəsinin təhlili” mövzusunda**

M A G İ S T R D İ S S E R T A S İ Y A S I

İstiqamətin şifri və adı:060409“Biznesin idarə edilməsi”

İxtisaslaşma: “Biznesin təşkili və idarə edilməsi”

Elmi rəhbər

i.ü.f.d., dosent

M.Ə. Əliyev

Magistr proqramının rəhbəri

i.ü.f.d., dosent

R.Ə.Abbasova

«Biznesin idarə edilməsi»

kafedrasının müdiri,

i.ü.f.d., dosent

M.Ə. Əliyev

Bakı – 2016

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3-8
 Fəsil 1. Bazar münasibətləri şəraitində maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensialının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin nəzəri – metodoloji məsələləri	
1.1. İstehsal potensialı müəssisənin rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən amil kimi	9-19
1.2. İstehsal potensialı və istehsal gücünün ümumi cəhətləri.....	20-31
1.3. Keçid iqtisadiyyatında istehsal potensialından istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin nəzəri məsələləri	31-41
 Fəsil 2. Bazar münasibətləri şəraitində maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensialından istifadə səviyyəsinin təhlili	
2.1. Bazar münasibətləri şəraitində maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensialının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi	42-49
2.2. Bazar münasibətləri şəraitində maşınqayırma müəssisələrində innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi	50-58
2.3. Maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensialından istifadə səmərəliliyinin dinamikası	58-63
 Fəsil 3. Bazar münasibətləri şəraitində maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensialından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri	
3.1. Müasir dövrdə maşınqayırma müəssisələrinin istehsal potensialının inkişaf istiqamətləri	64-68
3.2. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maşınqayırma müəssisələrinin inkişafının dövlət tərəfindən stimullaşdırılması yolları	69-74
3.3. Yeni iqtisadi şəraitdə maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensialından istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri	74-79
 Nəticə və təkliflər.....	80-82
 İstifadə edilmiş ədəbiyyat	83-84

Giriş

Mövzunun aktuallığı. İstehsal potensialı məlum olduğu kimi, müəssisənin imkanlarının məcmusudur. Potensialın reallaşdırılması, başqa sözlə, gerçəkləşdirilməsi isə inkişafın əsas yoludur. İnnovativ proseslər istisnasız olaraq firmanın istehsal resurslarının hamısında keyfiyyət dəyişiklikləri apara bilir. Bu halda firmanın istehsal aparatı həmin keyfiyyət dəyişiklikləri ilə bağlı kəmiyyətə çoxalır, nəticədə onun istehsal potensialı genişlənir.

Maddi istehsala xas olan xüsusiyyətdir ki, o, cəmiyyət üzvlərinin daim artan tələbatını inkişaf edərək ödəmək gücünə malikdir. Qeyd olunan prosesin uğurla həyata keçirilməsi istehsalın necə təşkil olunmasından çox asılıdır. İstehsallar miqyasca genişləndikdə, onların, həmçinin hər birinə aid struktur bölmələri arasında istehsal münasibətləri sıxlaşır və uyğunsuzluq artır, əldə olunan nəticənin yaxşılaşdırılması çətinləşir. Odur ki, istehsalın təşkili məsələsi formalaşmış olur, belə istehsal prosesinə, bu prosesin nəzəri ehtiyata tələbatı yaranır.

Bazar iqtisadi şəraitində hər bir ölkənin iqtisadi durumu, elmi - texniki tərəqqinin və texnologiyanın inkişafı, həmçinin onların tətbiqi olunması ilə birbaşa qarşılıqlı surətdə bağlıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın inkişafında innovativ istehsal siyasətinin formalaşması əsas məsələlərdən biridir.

Müasir iqtisadi inkişafın fərqli cəhəti elmin istehsala təsir göstərməsi ilə yanaşı, bir növ iqtisadi mühitin elmi-texniki fəaliyyət sahəsinə əks təsirinin artmasıdır. Elmi-texniki tərəqqinin nəzəri və fundamental tədqiqatları, tətbiqi axtarışları, həmçinin konstruktor-texnoloji işləmələri, yeni növ texnika nüsxələrinin hazırlanması, sınaqdan keçirilməsi, mənimsənilməsi, sənaye üsulu əsasında istehsalı və iqtisadiyyata tətbiqi mərhələlərini özündə birləşdirən mürəkkəb və fasiləsiz bir prosesdir. İqtisadi inkişafın müasir mərhələsində elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin mənimsənilməsi iqtisadi artımın həlledici amilinə çevrilmişdir. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin iqtisadiyyatlaşdırılması və cəmiyyətə, nisbətən az zaman kəsiyində, ictimai fayda gətirməsinə səbəb onun çoxplanlılığı, əhatə miqyasının genişliyidir; təsir sferası

vəölçüsünə görə elmi-texniki tərəqqi ictimai-iqtisadi, sosioloji prosesləri özülündən zirvəsinə qədər əhatə etməklə onların mahiyyətində dəyişiklik aparır, onlara yeni keyfiyyət verir. Ölkədə iqtisadi inkişafın təmin edilməsində təsərrüfat subyektlərində, istehsal sahələrində fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılması, onların idarəetmə sisteminin çevik və səmərəli təşkili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təbii ki, bu subyektlərdə istehsal və idarəetmə fəaliyyəti nə qədər səmərəli təşkil olunsay, o da öz növbəsində makroiqtisadi səviyyədə səmərəliliyin yüksəldilməsinə təkan verəcəkdir. Təsərrüfat subyektləri səviyyəsində istehsalın səmərəli təşkili, son nəticədə sosial və iqtisadi vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə bağlı dövlətin və cəmiyyətin daha çox resurs və imkanlara malik olmasını təmin edir.

Səmərə - ictimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi sayəsində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri və ya ayrılıqda hər bir müəssisədə alınan mütləq ölçüdə iqtisadi nəticəni göstərir.

Buna görə də, səmərə yalnız iqtisadi məzmun kəsb edə bilər, çünki istehsalın texniki təşkilatı baxımdan təkmilləşdirilməsi əsasında məhsul buraxılışının artırılması, onun maya dəyərinin aşağı salınması, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi kimi iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşmasına səbəb olur.

Istehsalın səmərəliliyinə düzgün qiymət vermək üçün istehsalın meyarı və göstəricilər sistemi elmi-nəzəri və metodoloji baxımdan düzgün əsaslandırılmalıdır. Çünki istənilən bir sosial-iqtisadi fəaliyyətin kəmiyyət və keyfiyyətini özündə tam və dəqiq formada əks etdirən meyar və göstərici olmadan həmin prosesin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi qeyri-mümkündür.

Sənayenin dinamik yüksəlişini təmin etmək üçün iqtisadiyyatda struktur siyasətinin prinsipial şəkildə yeni istiqamətləri işlənib hazırlanmış və həyata keçirilmişdir. Bu istiqamətlər sənayenin qabaqcıl və mütərəqqi sahələrində, ilk növbədə maşınqayırma kompleksində nəzərdə tutulurdu. Sənaye müəssisələrinin rekonstruksiya, modernləşdirmə işləri genişləndirilmiş, istehsalın texniki səviyyəsi xeyli yüksəlmişdir.

Texniki tərəqqi, material və əmək ehtiyatından səmərəli istifadə olunması, iqtisadi və maddi həvəsləndirmə metodlarının təkmilləşməsi, sənayedə struktur

dəyişikliklərinin daha da sürətləndirilməsi, əməyin və istehsalın təşkili məsələlərinə diqqətin artırılması xüsusi vurğulanırdı.

Həyata keçirilən bütün elmi-texniki, təşkilati, maliyyə-iqtisadi xarakterli tədbirlərin və struktur dəyişikliklərinin başlıca vəzifələri Azərbaycan sənayesinin potensialından daha geniş istifadə etməklə onun daha da sürətlə və səmərəli inkişafına nail olmaq idi.

Son dövrlərdə ölkəmizdə həyata keçirilən məqsədyönlü iqtisadi siyasət nəticəsində sənayenin inkişafı prosesi daha da artmışdır. Düşünülmüş neft-qaz strategiyasının həyata keçirilməsi ölkənin dayanıqlı maliyyə vəsaitlərinin formalaşmasına və bunun nəticəsində hazırkı sənaye potensialından səmərəli şəkildə istifadə imkanlarının genişləndirilməsinə imkan yaratmışdır .

Bazar münasibətləri şəraitində sənaye istehsalının inkişafı nəticəsində ölkəmiz region ölkələri arasında ən sürətli inkişaf mərhələsinə çatan dövlət kimi tanınır. Bunun əsas səbəbi elmi əsaslara söykənən iqtisadi islahatlarla siyasi islahatların tamamlanması, qarşılıqlı əlaqəsidir. Azərbaycanın bu təcrübəsi dünya ölkələri arasında maraqla qarşılanır və öyrənilir. Ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin qarşıya qoyduğu ən önəmli vəzifələr arasında sosial-iqtisadi inkişafın innovativ və kreativ formalarla sürətləndirilməsi əsas yer tutur. Belə ki, ölkə yeni dünya bazarlarına çıxış vasitələrini planlaşdırırsa, o zaman məhz innovativ iqtisadi artım ona belə şəraiti yarada bilər, çünki innovasiya prosesi yeni malların istehsal olunmasını təklif edir, bu vəziyyətdə sərt rəqabətin mövcud olduğu bazarlarda möhkəmlənməyə çalışmaq daha yeni bazarların yaradılması və onlarda lider mövqeləri əldə saxlamaq məqsədə uyğundur. Milli müəssisələrin və iqtisadiyyatın rəqabətə davamlılığının artırılması məqsədi ilə dövlətin istehsal və innovasiya texnologiyalarının tətbiqi sahəsində başqa öndə gedən ölkələrdən geriliyini minimuma endirmək vacib məsələlərdəndir. Bununla əlaqədar olaraq istehsal fəaliyyətinin inkişafının stimullaşdırılmasına istiqamətləndirilmiş müxtəlif tədbirlər işlənərək həyata keçirilməli və tətbiq olunmalıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi bazar münasibətləri şəraitində maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensialının səmərəliliyinin

qiymətləndirilməsinin nəzəri – metodoloji məsələləri, müəssisələrdə istehsal potensialından istifadə səviyyəsinin təhlili, istehsal potensialından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri, müəssisələrində innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi, maşınqayırma müəssisələrinin inkişafının dövlət tərəfindən stimullaşdırılması yolları, və s. kimi məsələləri ətraflı şəkildə araşdıraraq izah etməkdir.

Qeyd olunan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- müəssisədə rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının təmin edilməsində elmi-texniki tərəqqinin yerini və rolunu müəyyənləşdirmək;
- istehsal potensialının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin nəzəri – metodoloji aspektlərini tədqiq etmək;
- müasir şəraitdə ölkənin regionlarında maşınqayırma sənayesinin müasir vəziyyətini təhlil etmək;
- ən az xərc çəkməklə daha çox iqtisadi nəticələrə nail olmaq;
- Azərbaycan iqtisadiyyatında istehsal potensialının mövcud vəziyyətini qiymətləndirmək;
- müəssisədə məhsulun keyfiyyətinə təsir göstərə biləcək istehsaldaxili, və xarici amilləri təhlil etmək;
- bazar iqtisadiyyatı şəraitində maşınqayırma müəssisələrində innovasiya potensialının mövcud vəziyyətini qiymətləndirmək;
- maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensialından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri ilə bağlı təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Maşınqayırma müəssisələrinin elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətləri əsasında müasir texnologiyaların tətbiqi, onların modernləşdirilməsi, bazarda amansız rəqabətə davam gətirən yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalının çoxaldılması müəssisədə innovativ istehsalın inkişafından daha

çox asılıdır.İnnovasiya potensialı müxtəlif istehsal sahələrində yeniliklərin yaradılması və təcrübədə istifadə edilməsi prosesidir.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi istehsal potensialının iqtisadi səmərəliliyinin artırılma yollarının nəzəri və praktiki məsələlərinin ümumi şəkildə tətbiq edilməsindən, yeni iqtisadi şəraitdə ölkənin maşınqayırma müəssisələrində rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının reallaşdırılması istiqamətlərinin müəyyən edilməsindən və həmin istiqamətdə elmi cəhətdən dövlətin dəstəyininəsaslandırılmasından ibarətdir. Alınan nəticələrin elmi yeniliyi aşağıda qeyd olunanlardan ibarətdir:

- iqtisadi ədəbiyyatlarda, eləcə də istehsal təcrübəsində mövcud olan yanaşmaların diqqətdən keçirilməsi və ümumiləşdirilməsi əsasında istehsal potensialının iqtisadi səmərəliliyinin artırılması yolları və onun qiymətləndirilməsinin konseptual əsasları sistemli formada tədqiq edilmişdir;

- müəssisədəyüksək keyfiyyətli, elmtutumlu, rəqabətqabiliyyətli sənaye məhsuluistehsalının təmin edilməsində elmi-texniki tərəqqinin əhəmiyyəti elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır;

- istehsal potensialının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin nəzəri – metodoloji aspektləri təhlil edilmişdir;

- müasir şəraitdə ölkənin regionlarında maşınqayırma sənayesinin müasir vəziyyəti təhlil edilmişdir;

- bazar iqtisadiyyatı şəraitində maşınqayırma müəssisələrində innovasiya potensialının mövcud vəziyyəti qiymətləndirilmişdir;

- müəssisədə məhsulun keyfiyyətinə təsir göstərən istehsaldaxili və xarici amillər təhlil olunmuşdur;

- Azərbaycan iqtisadiyyatında istehsal potensialının mövcud vəziyyəti qiymətləndirilmişdir.

- maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensialından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri ilə bağlı təklif və tövsiyyələr işlənib hazırlanmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat aparılan dövrdə Azərbaycanın maşınqayırmasənayesinin inkişafı araşdırılaraq bir çox praktiki nəticələr əldə olunmuşdur. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində səmərəli istehsal fəaliyyətinin təşkilindən ibarətdir. Tədqiqatın nəticələri respublikanın maşınqayırma müəssisələrində səmərəli istehsal fəaliyyətinin təşkil edilməsi strategiyasının, istehsal yönümlü proqramların işlənərək hazırlanması və həyata keçirilməsi zamanı istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmetini bazar münasibətləri şəraitində maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensialının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin nəzəri – metodoloji və iqtisadi səmərəliliyinin artırılması yollarının nəzəri və praktiki məsələlər kompleksi təşkil edir.

Tədqiqatın obyekti. Tədqiqatın obyektini isə istehsal fəaliyyətini reallaşdıran maşınqayırma müəssisələri təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını Ölkə Prezidentinin müvafiq Fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları, Milli Məclisin qanunvericilik haqqında hüquqi normativ aktları, xarici müəlliflərə və Azərbaycan alimlərinə məxsus maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensialının təhlili, istehsalın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və artırılması sahəsində bir çox elmi əsərləri təşkil edir.

Dissertasiya işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi, və Dövlət Statistika Komitəsinin materialları, həmçinin internet şəbəkəsində istehsal fəaliyyəti ilə bağlı informasiyalar təşkil edir. Belə ki, tədqiqat prosesində sistemli təhlil formaları, məntiqi ümumiləşdirmə və müqayisə, həmçinin bundan əlavə qruplaşdırma, dinamika, statistik təhlil və bu kimi metodlardan istifadə olunmuşdur.

Dissertasiya işinin həcmi, quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil və nəticədən ibarətdir, 1,5 intervallı komputer yazısı ilə 87 səhifədən ibarətdir. Tədqiqat işində 14 şəkil və 5 cədvəl verilmişdir. İşin sonunda 34 ədəbiyyat göstərilmişdir.

I Fəsil. Bazar münasibətləri şəraitində maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensialının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin nəzəri – metodoloji məsələləri

1.1. İstehsal potensialı müəssisənin rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən amil kimi

İstehsal cəmiyyət üzvlərinin mövcudluğu və inkişafı üçün zəruri olan maddi nemətlərin yaradılması prosesidir. İstehsal insan həyatının təbii şərti olub «digər fəaliyyət sahələrinin də maddi əsasını təşkil edir».İstehsallar bir neçə tiplərə bölünürlər. Bunlara kütləvi, seriyalı və fərdi tiplər aiddir.

İstehsalın tiplərini dərindən bilmədən istehsal prosesinin səmərəli təşkil olunmasıqeyri mümkündür. Yəni bilmək vacibdir ki, hansı istehsal tipihansı bir prinsipə uyğundur. Belə ki, istehsalın səmərəli təşkili bu istehsal tipləri bir növ əlaqəlidir. Eyni istehsal prosesləri daha çox tətbiq olunduqca, ixtisaslaşma səviyyəsidaha da dərinləşir və məhsuldarlığı yüksək olan avadanlığın tətbiqi üçün imkanlar artır. Belə ki, müəssisənin istehsal fəaliyyətini xarakterizə edən kəmiyyət, keyfiyyət göstəriciləri istehsal fəaliyyətinin təkrar olunmasından müəyyən qədər asılı olur.İstehsal prosesi maddi nemətlərin yaradılması prosesi kimi qəbul olunmuşdur. Dar mənada istehsal prosesi, məhsulun, məmulatın hazırlanması prosesi kimi başa düşülür.(5,s.21)

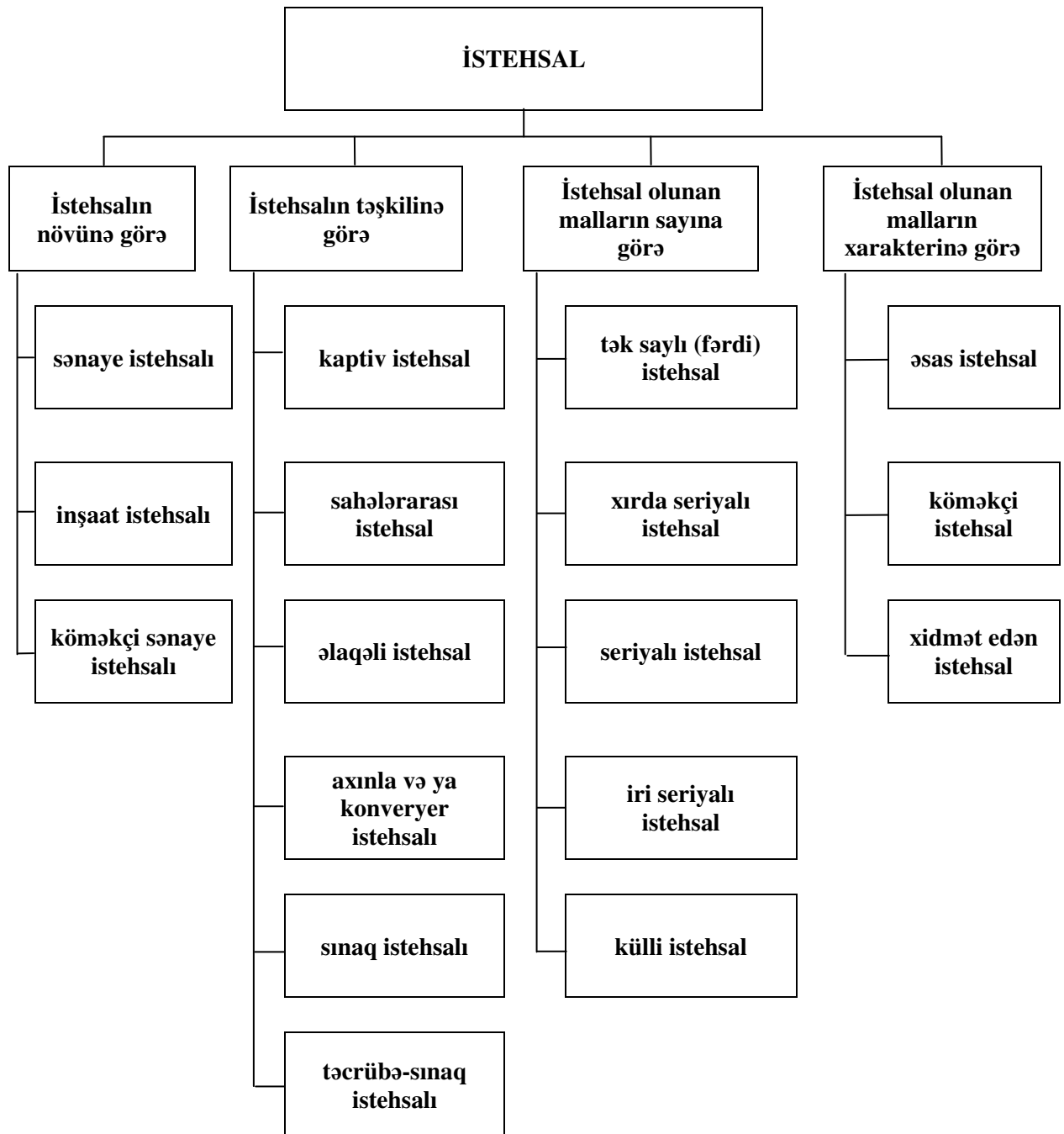
Ümumən, istehsal prosesi olaraq, maddi nemətlərin kütləvi növdə istehsal prosesi ilə hazırlanması prosesi işlədilir. Çünki cəmiyyət üzvlərinin tələbatını kütləvi istehsal formasıtəmin edə bilir.

Sənaye müəssisələri üçün istehsal prosesi bilavasitə, həmin sənaye müəssisələrinin həyata keçirdiyi istehsal prosesi qəbul olunur.

İqtisadiyyat elmi o sənaye müəssisələrinə məxsus istehsal proseslərini qəbul edir ki, həmin sənaye müəssisələrində məqsədli məhsul istehsal olunur. İndiki təsnifatda sənayelər çox tipli, çox məqsədli dirlər. (5, s.24)

Ümumi şəkildə desək, istehsal prosesi müəssisənin fəaliyyətinin bazisini təşkil edir. O, qarşılıqlı əlaqəsi olan texnoloji proseslərin və təbii proseslərin məcmusundan ibarətdir. Texnoloji proses cəmiyyət üzvlərinin iştirakı ilə həyata

keçirilir, təbii proseslər isə insanın iştirakı olmadan baş verir. Ümumiyyətlə bütün istehsal prosesinin səmərəli təşkil olunması tələb olunur.

Şəkil 1.1 Maşınqayırma müəssisəsində istehsalın təsnifatı

Külli istehsal – istehsalın təşkili forması olub, çox sayda təyinatına və konstruktiv – texnoloji əlamətlərinə görə, eyni məmulatların buraxılması üzrə ixtisaslaşdırılmışdır.(9, s.53)

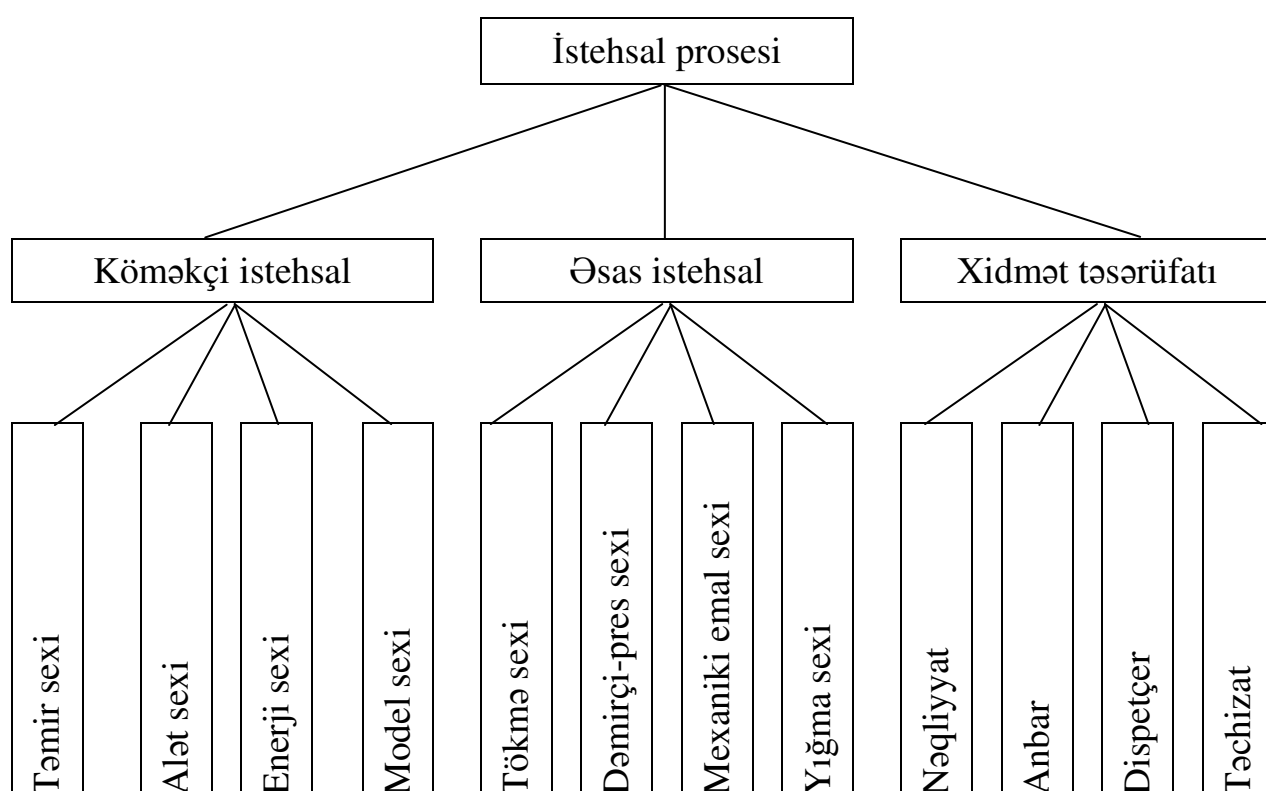
Kaptiv istehsal – sənayenin başqa sahəsinə məxsus olan, kombinat sistemində, məsələn avtomobil kombinatının tökmə zavodu, müəyyən növ

məhsulun istehsalıdır. Əlaqədar istehsal – bir firma çərçivəsində əsas istehsalın səmərəliliyini artıran, yarımfabrikatların, düyünlərin, komplektləşdirici hissələrin və s. istehsalıdır.

İstehsal prosesinin mükəmməl formada təşkili, istehsalda yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi, son olaraq, yüksək rəqabət qabiliyyətli, nisbətən aşağı qiymətli məhsullar istehsalı üçün həlledici rol oynayır. İstehsal prosesi əsas, yardımçı və xidmətedici əmək və həmçinin təbii proseslərin məcmusu olaraq, onların qarşılıqlı təsiri və əlaqələri vasitəsilə xammal və materialların hazır məhsula çevrilməsi texnologiyasıdır. Belə ki, müəssisənin istehsal prosesi əmək cisimləri olan – xammal və materialların hazır məhsula çevrilməsinə istiqamətlənmiş müxtəlif maşın və avadanlıqlarsayəsində həyata keçirilən texnoloji əməliyyatları özündə birləşdirən və onların məcmusundan ibarət bir prosesdir. İstehsal prosesi məhsulun və məmulatın istehsalı ilə bağlı, işçilərin istifadə etdiyi texnikaların vasitəsi ilə əmək cisimlərinə yönəldilən məqsədyönlü, qarşılıqlı təsiri və əlaqəsi olan işlərin və xidmətlərin qarşılıqlı əlaqəsidir. Fərdi istehsal onu müəyyənləşdirir ki, məhsul sabit olmayan çeşiddə kiçik həcmdə tək saylı qaydada hazırlanır. Bu isə öz növbəsində istehsal proseslərinin davamlı olaraq dəyişməsinə tələb edir. Ağır maşınqayırma, Neft, qaz maşınqayırma sənayesində fərdi istehsal daha çox geoloji kəşfiyyat tədqiqatlarının aparılmasında, tikinti-quraşdırma işlərində, texniki təmir işlərində tətbiq edilir. Fərdi istehsal iş yerlərində çoxlu miqdarda müxtəlif əməliyyatlar yerinə yetirilir və əksər hallarda onlar təkrar olunmur. Firma və ya istehsal müəssisələrində istehsal prosesinin özü də ayrıca, amma bir-biri ilə bağlı olan mərhələlərə bölünürlər. Buna misal olaraq, iri maşınqayırma müəssisələrində tökmə, mexaniki emal həmçinin yığma prosesləri həmin istehsalların müxtəlif mərhələləridir. İstehsal prosesinin bütün mərhələsi, xüsusi proseslərdən ibarətdir. Xüsusi proseslər məhsul istehsalının müəyyən olunan hər hansı bir mərhələsinin bitkin olması ilə xarakterizə edilir. (məsələn, müəssisənin tökmə sexində – torpağın hazırlanması, müəyyən formada qələbin qurulması, metalın əridilərək, qələblərə tökülməsi və s. mərhələlər).

Maşınqayırma müəssisələrində xidmətedici proseslərə əsasən nəqlietməni,

istifadə üçün hazır olan məhsulun anbarlaşdırılmasını, müəssisədaxili təchizat prosesini, laboratoriya sınaqlarını və digərlərini əlavə etmək olar. Həmin proseslər də məhsul istehsalı prosesində dolayı yolla iştirak edirlər, bilavasitə əsas istehsala xidmət edirlər. Əgər köməkçi proseslər ancaq əsas istehsala yardımçı olduğu halda, xidmətedici proseslər isə əsas və yardımçı istehsallara xidmət edirlər; köməkçi proseslər əsas istehsal prosesinə «maddi cəhətdən» köməklik edirsə (alət, texniki vasitələr, tərtibat və sverməklə), göstərilən xidmət qeyri-maddidir. Yalnız xidmət mahiyyətlidir. Maşınqayırma müəssisələrində istehsal prosesinin strukturu aşağıda göstərilən formadadır. (4, s.16).

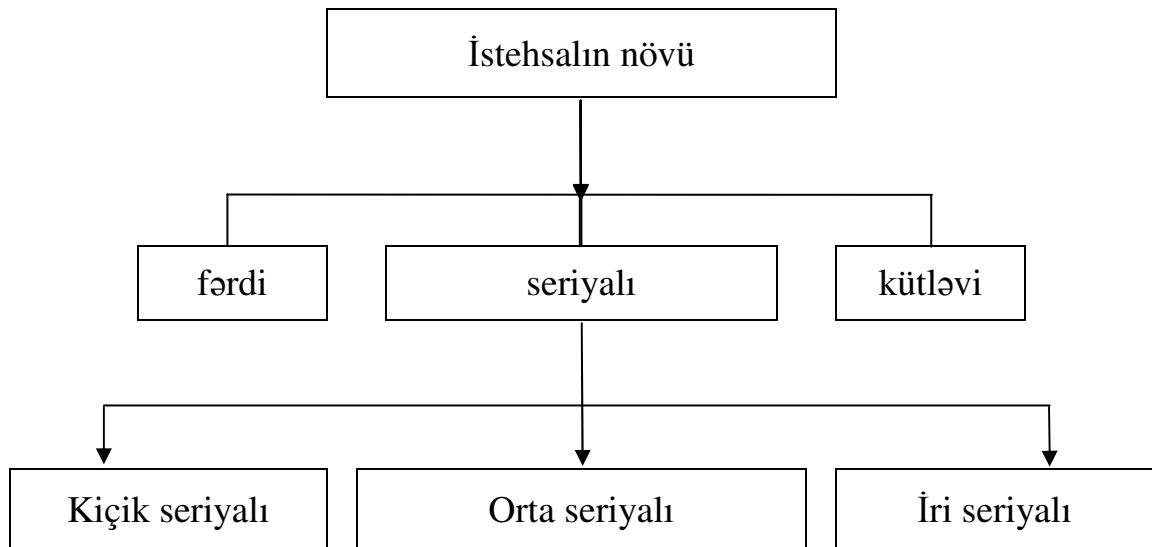

Şəkil 1.2 Maşınqayırma müəssisələrində istehsal prosesinin quruluş sxemi

Müxtəlif sənaye istehsal sahələrinə malik müəssisələrin istehsal prosesi haqqında olan ümumi bilikləri əldə edib mənimsəməklə, iqtisadçı, həm istehsal müəssisəsinin bütünlükdə həm də onun daxilində yerləşən istehsal sexləri və yarımsahələrinin iqtisadi və təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini dərinlən təhlil etmək qabiliyyətinə, mövcud vəziyyətin bazarın tələblərinə hansı səviyyədə uyğunluğunu müqayisəli formada öyrənmək imkanı qazana bilər. Buradan da aydın

olur ki, istehsal firmalarında istehsalın təşkili ilə bağlı, onun ən ümumi məsələlərindən bəhs olunacaqdır.

Maşınqayırma müəssisələrində göstərilən iş yerləri növlərinin üstünlük təşkil etməsindən asılı olaraq istehsal növləri təyin edilir. Deməli, istehsalın üç növü kütləvi, seriyalı və fərdi növləri mövcuddur.(1, s.16)

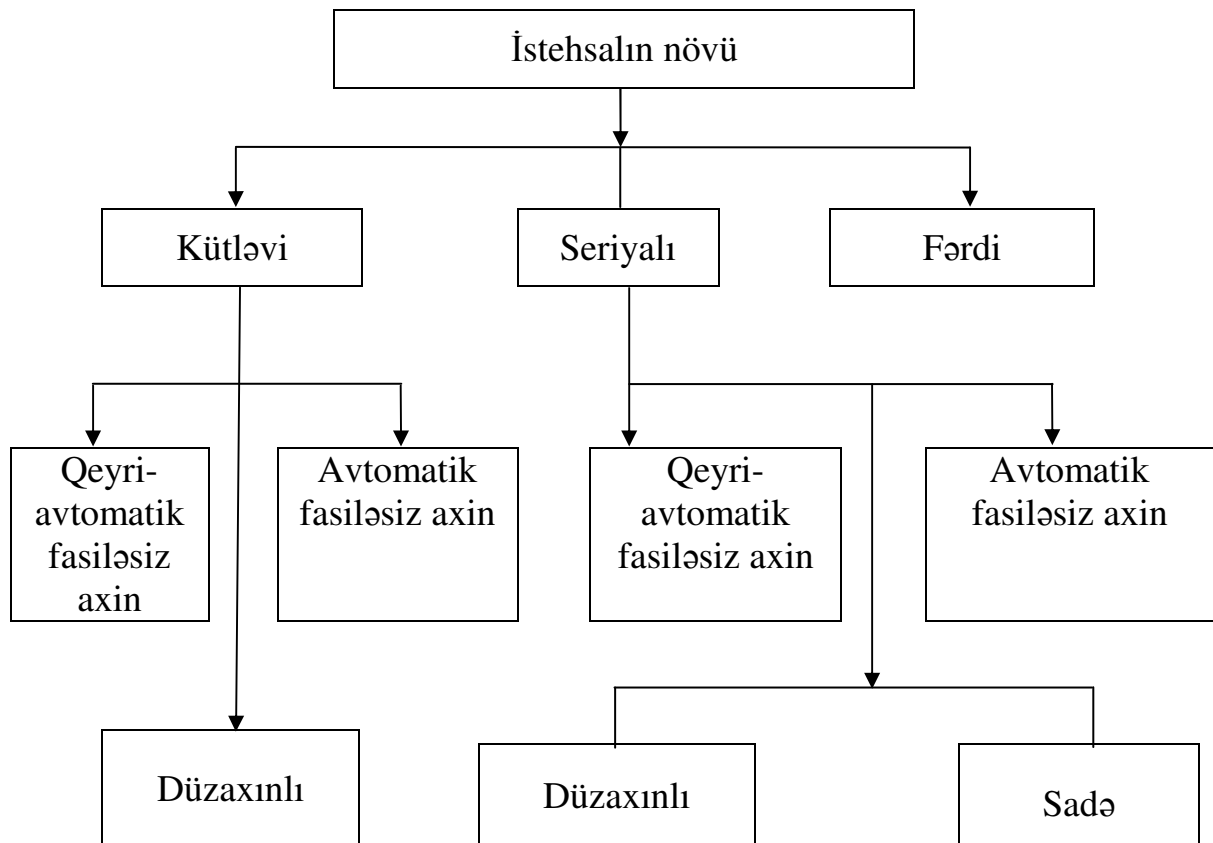

Şəkil 1.3 İstehsal növlərinin təsnifatı

Lakin göstərmək lazımdır ki, maşınqayırma zavodlarının müəyyən istehsal növünə aid edilməsi şərti xarakter daşıyır. Hər bir zavodda istehsalın təşkilinin müxtəlif növlərinə rast gəlmək mümkündür. Müəssisədə istehsalın növü onun təşkili xüsusiyyətlərini istehsalın fasiləsizliyi, texnologiyası, avtomat, yarımavtomat, xüsusi dəzgahlardan istifadənin iqtisadi əlverişliliyi, iş yerlərinin təşkili, işçilərin tərkibi və s. idarəetmə sistemini təyin edir.

Seriyalı istehsal növündə istehsal olunan məhsulun seriyası dövrü və təkrar olunan formalarda hazırlanır. Hər bir seriya bir növ məhsuldan ibarət olur. İstehsal prosesinin kiçik, orta həmçinin iri seriyalı formaları mövcuddur. İstehsalın seriyalı növünə malik olan müəssisələrdə qazma dəzgahları, geofizika aparatları, elektrik motorları, mühərriklər, transformatorlar, qazan-turbin qazıyıcıları, yanacaq nasosları, qazmada istifadə olunan dönən kranlar və s. hazırlanır. Kütləvi istehsal növünə malik olan müəssisələr geniş olmayan məhdudlaşmış çeşiddə və böyük miqdarda məhsul hazırlayırlar. Belə istehsal növündə istehsal prosesi dəyişməz

olur və iş yeri məhdud çərçivədə ixtisaslaşmış olur. Buna misal olaraq, hər bir iş yerində ancaq bir əməliyyat aparılır. Maşınqayırma müəssisələrində istehsal proseslərinin mexanikləşdirilməsi və sistemlərin avtomatlaşdırılması, eləcə də iş yerlərinin (avadanlıqların) yüklənməsinin əmək əşyalarının hərəkəti növləri ilə uzadılması nəticəsində seriyalı istehsalın dörd və kütləvi istehsalın üç variantı fərqləndirilməlidir.

Şəkil 1.4 *İstehsal növlərinin təsnifatı*

Müəssisədə istehsalın səmərəli təşkil olunmasını müəyyənləşdirən amillər içərisində əsas prioritet göstəricilərdən biri hesab olunan iş yerinin necə təşkil edilməsidir. İşçinin iş yeri elə təşkil edilməlidir ki, o, müəssisədə özünün əqli və fiziki gücündən tam şəkildə istifadə edə bilsin. Bunun üçün, birincinövbədə, işçinin iş zamanı istifadə edəcəyi texnik vasitələrin onun "əlinin altında" olması vacibdir; işçinin işlədiyi mühitin komfortluq səviyyəsi maksimuma çatdırılmalıdır, onun ətrafında olan səs, toz, isti, elektrik qurğuları, buxar, işıq, rütubətlik, qaz və s. kimi insan üçün ziyanlı olan xarici təsirlərin normanı keçməməsi lazım və

minimum səviyyədə olmalıdır. İşçinin istifadə etdiyi texnika tam təhlükəsiz olmalıdır, digər halda onun iş yeri texniki təhlükəsizliyə tam cavab verən halda təmin olunmalıdır; zahirən əhəmiyyətsiz kimi görünən digər amil də maşın avadanlıq və qurğuların, sexin divarının rənginin necəliyidir (qara rəng özünəqapanma, bədbinlik, palıd rəng işçiyə yuxu gətirir, qırmızı rəngin olması isə işçini əsəbiləşdirir). Bütün bu qeyd olunanların müsbət həlli işçinin fəallığını artırır, onun iş vaxtı ərzindəgördüyü işin nəticələrini yaxşılaşdırır. Müəssisədə işçinin iş yerinin mükəmməl səviyyədə təşkili, iş prosesinin gedişinə nəzarət etmək və ortaya çıxan nöqsanları həll etmək üçün müəyyən vaxtlarda iş vaxtı normasının fotoqrafiyası və xronometrajdan istifadə olunur. Bazar iqtisadi münasibətləri şəraitində maşın, avadanlıq və qurğuların– xüsusən istehlakı (istismarı) əlavə xərclərlə bağlı olduqlarından – seçilməsində də iqtisadi səmərəlilik göstəricisinə xüsusi diqqət edilir. Çünki, maşın, avadanlığın və qurğuların (və s məmulatların) istismarı ilə bağlı olan xərclərin özü də, digər göstəricilər kimi, onun xassəsidir: həmin məhsulu istehsal edən müəssisələr arasındakı rəqabət mübarizəsi dövründə satın alınan maşın, qurğu və avadanlığın istismarı ilə bağlı olan xərclərin səviyyəsi özünə məxsus amil kimi rol oynayır. Bazar iqtisadi münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi sistemdə istehsalçı və istehlakçıların maraqlarını təmin edən, təklif edilən məhsulun (məmulatın) bazarın daxili şərtlərinə tam cavab verə biləcək məhsulun xassələrinin istehlakçıların istəklərinə uyğun olması onun rəqabətqabiliyyəti adlanır. Belə ki, istehsal olunan məhsul texniki, estetik, ergonomik həmçinin digər xassələrin məcmusundan ibarət olmaqla yanaşı, həm də onun istehlakçı şərtlərinə (qiymət, göndərilmə müddəti, servis xidmətinin necə təşkil olunması, firmanın nüfuzu, reklam olunması və s.) cavab verməlidir. Məhsulun rəqabətqabiliyyəti bazarın xüsusi şərtlərini təmin etməyə şərait yaradan istehlak (kəmiyyət və keyfiyyət) xassələrinin məcmusu ilə müəyyən edilir. Rəqabətqabiliyyətli olan məhsul daha ucuz satış kanalları vasitəsilə rahat formada və tez satılır. İstehsal olunan məhsul faktiki olaraq ictimai tələbatı ödəmək səviyyəsinə uyğunluq yoxlamasından keçirilir. Həmin tələbatları müəyyən bir qrup istehlakçıların seçim və istəkləri (bazarın seçilməsi) diktə edir və həmin səbəbdən

də «rəqabətcabiliyyəti» anlayışı hər zaman konkret xarakter daşıyır. İstehsal olunan məhsulun kommersiya cəhətdən sərf edən şəkildə satışı konkret olaraq bazarda müəyyən rəqabət mübarizəsi şəraitində mümkündür. İstehlakçıların hər biri özünün şəxsi tələbatlarını maksimal dərəcədə ödəyən məhsulları əldə edir. Ümumilikdə, istehlakçılar digər məhsullarla müqayisədə ictimai tələbata hansı məhsul daha çox uyğundur onu əldə edir. Bu səbəbdən də məhsulun alışı təmin etmə səviyyəsi ayrı-ayrı alıcıların rəylərinin məcmusundan formalaşır və məhsulun həyat dövrünün istənilən mərhələsində müəyyən edilir. Bu müddət ərzində istehlakçı uğrunda kəskin rəqabət mübarizəsi gedir. Məhsulun rəqabətcabiliyyətliliyi məhsulun nə dərəcədə alıcını təmin etmə səviyyəsindən asılıdır.

Məhsulun rəqabət qabiliyyəti alıcıların müəyyən bir qrupu üçün maraqlı olan və onların müəyyən tələbatlarının ödənilməsinə yönəldilən xassələrin məcmusu ilə müəyyən edilir (keyfiyyət kateqoriyasından fərqli olaraq). Həmin vaxt məhsulun başqa xassə və xüsusiyyətləri nəzərdə tutulmur. Əgər məhsulun nəzərdə tutulan istehlakçı qrupu üçün tələb olunmayan xassələri hesabına onun qiyməti artmış olursa, o zaman bu cür daha yüksək keyfiyyətli məhsulun rəqabətcabiliyyəti nisbətən aşağı olar. Bundan əlavə, eyni nomenklaturada olan məhsul daxili bazarlarda rəqabətcabiliyyətli, xarici bazarlarda rəqabətə davam gətirməyən və əksinə ola bilər. Bazarda məhsulun rəqabətcabiliyyətli olmasını şərtləndirən digər amildə onun qiymət göstəricisidir. Keyfiyyətlə qiymətin müqayisəsində istehlakçı üstünlüyü, əksər hallarda keyfiyyətə verir; keyfiyyət kateqoriyası istifadəsi uzunmüddətli olan məhsul növlərində istismar və təmir xərclərini qismən azaldır. Dünya təcrübəsindən görünür ki, bir çox tanınmış firmaların («Adidas», «Mercedes», «Toyota» və s.) geniş uğurları istehsal etdiyi məhsulların ucuz istehsalı ilə yox, keyfiyyətli istehsalı ilə bağlıdır.

Beləliklə,

məhsulun keyfiyyətinin dəyişilməz qaldığı halda belə, onun rəqabətcabiliyyəti bazar konyunkturası, reklamın təsirinin səviyyəsi və məhsula münasibətdə xarici və daxili amillərin təsiri hesabına geniş hədlərdə dəyişə bilər. Kəskin rəqabət mübarizəsi şəraitində müəssisələrin iqtisadi inkişafının şərtlərindən biri isə

məhsulun keyfiyyətinin elmi əsaslarla, sistemli formada idarə olunmasına nail olmaqdır. Bu da, müasir dünya bazarının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən və onun istehsalçıların qarşısına qoyduğu tələblərdən biridir.

Bazar münasibətləri şəraitində sənaye müəssisələrində keyfiyyətin idarə edilməsi, həm də elmi əsaslarla idarə edilməsi, istehsal firmaları üçün çox vacib məsələdir. Çünki yeni istehsal təsərrüfatçılıq fəaliyyətində keyfiyyətin səmərəli idarə olunması, digər amillərlə yanaşı, idarəetmənin keyfiyyətindən bilavasitə asılı olur. Keyfiyyətin idarə olunmasında son məqsəd az məsrəflə və səmərəli yollarla məhsulun istismar və istehlak xüsusiyyətlərini istehlakçıların tələbi səviyyəsinə qaldırmaqla mənfəət əldə etməkdir.

Müasir rəqabət dövründə müəssisənin qarşısında duran məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün müəssisədə istehlakçıların maraqlarına istiqamətlənmiş, bütün bölmələri əhatə dairəsində saxlayan və bütün işçi heyət üçün məqbul olan düzgün təşkilati struktura malik keyfiyyətin menecment sisteminin olması vacibdir. Keyfiyyətin səmərəli idarə edilməsində³ zəruri şərt nəzərdə tutulur:

1. Müəssisə rəhbərliyi tərəfindən keyfiyyətin yüksəldilməsi fəaliyyətin əsas strateji məqsədi olaraq qəbul edilir. Bu vaxt konkret vəzifələr müəyyən edilir və həmin vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün əlavə vəsaitlər ayrılır. Keyfiyyətə aid tələblər istehlakçı tərəfindən irəli sürüldüyündən keyfiyyətin dəyişməz səviyyəsi də ola bilməz. Belə ki, keyfiyyətin səviyyəsi hər zaman artırılmalıdır, yəni keyfiyyət hər zaman dəyişən məqsəddir.

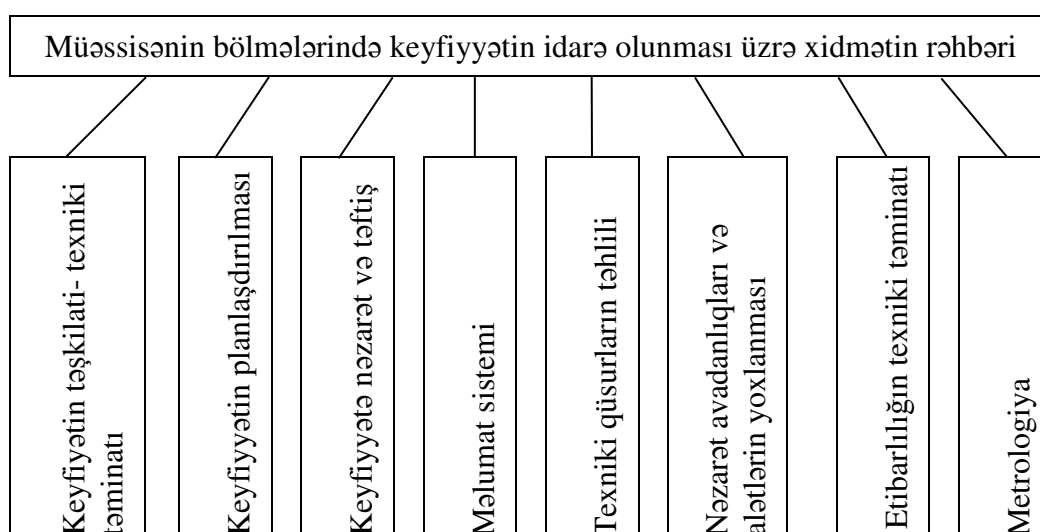
2. Müəssisənin keyfiyyətin artırılması tədbirləri bütün bölmələrini əhatə etməlidir. Bütün bunlarla bağlı təcrübə göstərir ki, aparılan tədbirlərin böyük qismini keyfiyyətə nəzarət şöbəsi tənzimləyir.

3. Kadrların ixtisas dərəcəsinin artırılması və onların istehsal edilən məhsulların keyfiyyətinin artırılması sahəsində fəaliyyəti stimullaşdırılmalıdır.

Maşınqayırma müəssisələrində istehsal olunan maşın və avadanlıqların rəqabət qabiliyyətinin yüksək olmasını şərtləndirən əsas amillərdən biri keyfiyyətin səmərəli təşkilidir.

Keyfiyyətə nəzarət olunması işində Yaponiyanın məşhur şirkətləri özləri

üçün daha qəti qaydalar seçmişlər. Məsələn, Elektron maşınqayırma sənayesində kompüter üçün mikrosxemlər istehsal edən Yaponiya şirkəti onun keyfiyyətli olub olmamasına nəzarət məqsədilə aşağıdagöstərilən qaydadan istifadə etmişdir: belə ki, istehsal olunan hər 500 min ədəd komputer mikrosxemindən üç ədədə qədəri xarabdırsa, məhsulun hamısı keyfiyyətli hesab olunur; əgər üç ədədi xarabdırsa, bütün məhsulun keyfiyyəti normal sayılır; əgər komputer mikrosxemlərindən üçdən çoxu xarab çıxırsa, onda istehsal prosesi dayandırılır, neqativ nəticənin səbəbləri aydınlaşdırılır, vacib olan texniki-təşkilati tədbirlər işlənilib hazırlanır və tətbiq edilir. Məhsulun keyfiyyətinin idarə olunması ilə bağlı məsələlərin biri də bu fəaliyyətin iqtisadiyyatıdır, bilavasitə, onun əlaqədar olduğu xərclərdir. Müəssisə və onun bölmələrində keyfiyyətin yüksək səviyyədə idarə olunması xüsusi xidmət qurumları və onların rəhbərliyi tərəfindən həyata keçirilir. Məsələn böyük maşınqayırma müəssisələrində keyfiyyətin idarə olunmasının təşkilati quruluş sxemiaşağıdaverildiyi kimi olur:

Şəkil 1.5 Maşınqayırma müəssisələrində keyfiyyətin idarə olunmasının təşkilati quruluş sxemi

Məhsulun rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün onun parametrlərinin müqayisə bazasının ölçüləri ilə tutuşdurulması yolu ilə aparılır. Müqayisə bazası olaraq ya alıcının tələbatları nəzərə alınır, ya da müəyyən miqdarda məhsul nümunəsi götürülür. Götürülən məhsulun nümunəsi, adətən

maksimal sayda satış həcminə və gələcək illərdə ən yaxşı satış perspektivinin olması gözlənilən məhsul götürülür. Belə ki, müqayisə bazası kimi tələbat götürülsə, onda rəqabət qabiliyyətinin göstəricisi aşağıda veriləndüsturla hesablanır: $gi = \frac{Pi}{Pin} \times 100$

Burada, gi – məhsulun rəqabət qabiliyyətinin i -ci parametri üzrə fərdi parametr göstəricisidir;

Pi – rəqabət qabiliyyətli məhsulun i -ci parametrinin ölçüsüdür;

Pin – tələbatın tam şəkildə ödəndiyi i -ci parametrin ölçüsüdür;

n – təhlil edilən parametrlərin sayıdır.

Əgər müqayisə bazası olaraq, məhsulun nümunəsi götürülsə, bu zaman kəsrin məxrəcində nümunə kimi götürülən məmulat üçün i -ci parametrin ölçüsü qoyulur. Bəzi hallarda məhsulun keyfiyyət göstəricilərini fiziki ölçü ilə ifadə etmək mümkün olmur. Belə halda balla qiymətləndirmə metodundan istifadə olunur. Həmin diferensial metodun vasitəsilə rəqabət qabiliyyətinin təmin olunması üçün məhsulun parametrlərinin artırılması və ya aşağı salınması zəruriliyini müəyyən olunur, ancaq hər bir parametrin alıcının məhsul seçiminə təsirini əks etdirmir. Bundan əlavə Kompleks metod isə, qrup, integral göstəricilərin tətbiq olunmasına əsaslanır. Texniki parametrlər üzrə qeyd olunan qrup göstəricisi aşağıdakı formada hesablanır:

$$T_{tn} = \sum_{i=1}^n gi \times \alpha_i$$

Burada, T_{tn} – rəqabət qabiliyyətinin texniki parametrləri üzrə qrup göstəricisidir;

gi – rəqabət qabiliyyətinin i -ci texniki parametrlər üzrə fərdi göstəricisidir;

α_i – əsasən tələbatı xarakterizə edən texniki parametrlərin ümumi yığımında i -ci parametrin xüsusi çəkisidir; n – qiymətləndirmə zamanı parametrlərin sayıdır.

Rəqabət qabiliyyəti göstəricisini məhsulun tələb olunan xassələrini layihələndirərkən, istehsal olunan məhsulun potensial imkanlarını müqayisə, və qiymətini müəyyənləşdirərkən və digər qarşıya çıxacaq problemlərin həlli zamanı hesablamaq lazımdır.

1.2. İstehsal potensialı və istehsal gücünün ümumi cəhətləri

Bazar münasibətləri şəraitinə keçid ilə əlaqədar olaraq iqtisadiyyatda intensiv amillərin rolu əhəmiyyətli şəkildə artacaqdır. İstehsala cəlb olunan müxtəlif növ resursların (maliyyə, maddi, informasiya, əmək) məhdud olması, həmçinin onların qiymətlərinin çox olması istehsal xərclərinin artması ilə müşahidə olunur. Məhz bu səbəbdən, mövcud istehsal güclərindən tam şəkildə istifadə olunması, istehsalın enerji, material və əmək tutumunun azaldılması sənaye sahələrində prioritetə çevrilir.

İqtisadi artıma təsir göstərən tələb və təklif amilləri bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqədardır. Məsələn, işsizlik, kapital yığımının sürətinin, həmçinin elmi-tədqiqat işlərinə sərf olunacaq xərclərin artırılmasının ləngiməsinin, yeniliklərin gec tətbiq olunması və kapital qoyuluşlarının azalması isə əksinə olaraq, işsizlik probleminin baş verməsinin əsas səbəbi ola bilər. Bundan əlavə nəzərə almaq lazımdır ki, istehsal potensialının artması aşağıda qeyd olunan 2 şərt olduqda mümkündür:

1) Bütün çəkilən xərclər tam məşğulluq səviyyəsini təmin etmək üçün kifayət qədər çox artdıqda;

2) Məhsul istehsalının artımını təmin etmək üçün iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunmuş əlavə resurslardan səmərəli istifadə olunduqda; Məsələn, ölkənin il ərzində işçi qüvvəsi iki min. nəfər artmışdır. Deməli, bu artım nəticəsində istehsal gücləri, yaxud da müəssisənin iqtisadi potensialı arta bilər. İqtisadi potensialın artması isə öz mahiyyətini məhsulun artmasında tapmalıdır. Odur ki, buna nail olmaq üçün iki min nəfəri müəyyən işlə təmin etmək, yəni, yeni iş yerlərinin açılması lazımdır. Tələb və bölgü amilləri çox yüksək əhəmiyyətli olsalar da iqtisadi artımla bağlı problemləri həll edərkən əsas diqqət təklif amillərinə yönəldilir. Çünki real ümummilli məhsulun və milli gəlirin artırılması 2 üsulla mümkün olur:

1) İstehsala daha çox resurslar cəlb edilməsi;

2) Resurslardan daha məhsuldar və səmərəli

istifadə olunması.

Real ümummilli məhsul əmək məsrəflərini (adam-saatla) əmək məhsuldarlığına (1 işçinin 1 saatda istehsal etdiyi məhsul) vurmaq yolu ilə müəyyən olunur. Yəni, Real ÜMM = işlənmiş adam saatların həcmi*əmək məhsuldarlığı.

Ümumiyyətlə əmək məhsuldarlığına texniki-tərəqqi, işçilərin ixtisası, bölgünün səmərəliliyi, müxtəlif növ resursların bir-birilə əlaqələndirilməsi və idarə edilməsi kimi amillər təsir göstərir. Başqa sözlə, əmək məhsuldarlığı işçilərin sağlamlığı və peşə hazırlığının yüksək olması, istehsal maşın və avadanlıqlarla, təbii resurslarla daha yaxşı təmin olunduqda, idarəetmə düzgün təşkil edildikdə, iş qüvvəsi az səmərə verən sahələrdən çox səmərə verən sahələrə "axıb" getdikdə artır. İstehsal əsas fondlarından istifadənin səmərəlilik səviyyəsi öz mahiyyətini həmçinin istehsal gücündən istifadədə tapır. Müəssisənin istehsal gücü – müəyyən vaxt ərzində (məsələn, ay, rüb, il) elm və texnikanın ən müasir nailiyyətlərinin, mütərəqqi texnoloji proseslərin və inkişaf etmiş istehsalat təcrübəsinin geniş tətbiqi, əməyin və istehsalın təşkilinin yeniləşdirilməsi əsasında, mövcud istehsal əsas fondlarından tam formada istifadə etməklə optimal çeşiddə və keyfiyyətdə müəyyən bir məhsul buraxılışı üzrə maksimum imkandır. İstehsal gücü ayrı-ayrı sexlər, aqreqatlar, xətlər üzrə də müəyyən olunur.

İstehsal gücü istehsal müəssisələrinin (bölmə, istehsal sahəsi, sex, iş yeri) il ərzində məhsul istehsal etmək üzrə maksimum imkanlarını müəyyən edən, istehsal potensialını əsaslandırmaq üçün yüksək qiymətli və hesablama metodu nisbətən mürəkkəb olan texniki-iqtisadi bir göstəricidir. Bu göstəricinin əhəmiyyətli olması istehsal potensialının əsaslandırılması ilə bitmir; onun vasitəsilə həmçinin mövcud olan istehsal əsas fondlarının imkanları aşkar olunur, investisiyaya ehtiyacın həddi müəyyən olunur. İstehsal gücünün düzgün şəkildə hesablanması mühüm bir əhəmiyyəti də müəssisənin perspektiv üçün avadanlığa tələbatının real həddini və təchizat işinin miqdarını aşkarlamaqdır.

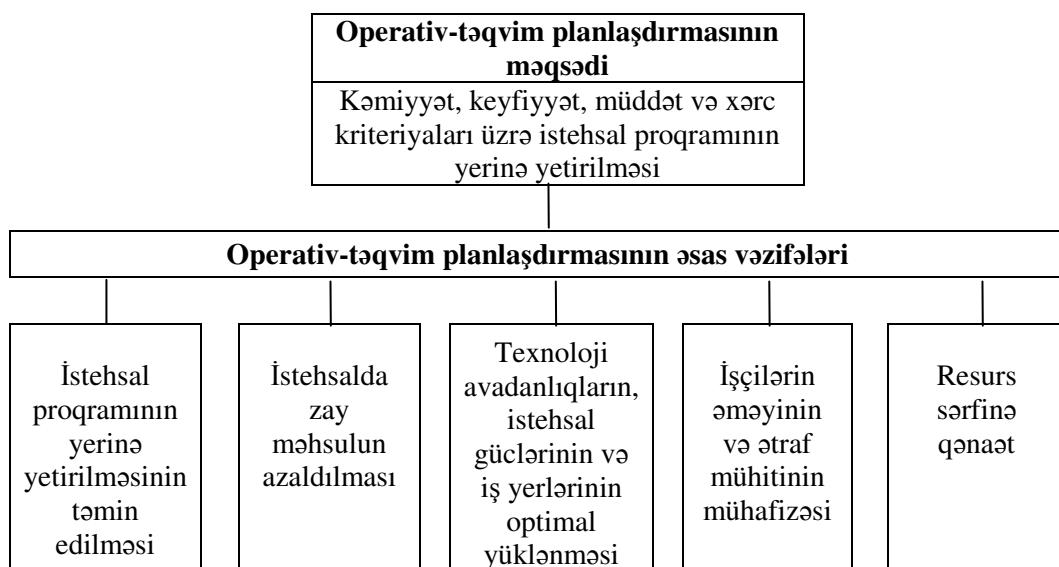
İstehsal nəzərdə tutulan məhsulun miqdarı ilə istehsal əsas fondlarının imkanını müqayisə etməklə əlavə istehsal güclərini və onların işə salınması üçün lazım olan əsaslı vəsait qoyuluşunun məbləğini müəyyənləşdirmək olar. Faktiki

məhsul buraxılışı miqdarının maksimum mümkün olan istehsal həcmi ilə müqayisəsi birbaşa istehsal güclərindən və dolayısı ilə istehsal əsas fondlarından istifadə səviyyəsini aşkara çıxarır.

İstehsal gücü il üçün bütün növ məhsulun nomenklaturası üzrə hesablanır. Hər bir məhsul növləri üzrə istehsal gücü—natural ölçü vahidlərində, ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə isə – dəyər və natural ifadədə müəyyən olunur. Maşınqayırma müəssisələrində istehsal gücü konkret hər hansı bir məhsul növlərinin buraxılışı üzrə hesablanmaqla yanaşı, həm də müqayisəli qiymətlərlə məhsul buraxılışı üzrə də müəyyən olunur. Geniş nomenklaturalı məhsul istehsal edən müəssisələrdə istehsal gücü hesablanan zaman, mövqelərin iriləşdirilməsi, yəni konstruktiv və texnoloji cəhətdən yekcins məhsulların təmsil olunan məhsullarla birləşdirilməsi mümkündür. Məhsul nomenklaturasının bir və ya bir neçə təmsil olunan məhsullla ölçülməsi, adətən, maşın vaxtı məsrəfləri və ya həmcins məhsulların hər növünə düşən normasaat əsasında aparılır. Yeni işə salınmış müəssisə, sex və aqreqatların istehsal gücü layihə gücünə bərabər qəbul olunur. İstehsal gücü əsas istehsalın aparıcı sexlərinin gücünə əsasən müəyyən olunur; çünki bu sexlərdə əsas texnoloji proseslər yerinə yetirilir və onlar hazır məhsul buraxılışının təmin olunmasında həlledici əhəmiyyətə malik olur. Müəssisənin istehsal gücü aparıcı sexlərdəki avadanlıqların sayı və məhsuldarlığından, onların intensiv və ekstensiv istifadə dərəcəsindən, istehsalın və əməyin təşkili səviyyəsindən asılı olur. Müəssisənin istehsal gücünün reallaşdırılması məqsədilə həyata keçirilən tədbirlərin əsas tərkib hissəsindən biri ayrı-ayrı sex və bölmələrin istehsal gücləri arasındakı proporsionallığın təmin olunmasıdır. Bu, bir sex tərəfindən hər tərəfli şəkildə məhsul istehsalı, digər sex tərəfindən isə tam və fasiləsiz şəkildə bu məhsulun istehlakı imkanını təmin edir. İmkanları məhdud olan sexlərin olması, yəni buraxılış qabiliyyəti əsas istehsal sexlərinin gücünə uyğun olmayan sexlər, müəssisənin istehsal gücünün azaldılması üçün əsas şərt ola bilməz. Müəssisədə belə yerləri aradan qaldırmaq məqsədilə texniki-təşkilati tədbirlər işləyib hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir.

İstehsalın təşkili mülkiyyət formasından, müəssisənin ölçüsündən, istehsal

tipindən, buraxılan məhsulun xarakterindən (yerinə yetirilən iş və ya xidmətlərdən) və başqa amillərdən asılı olaraq özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Ancaq hər bir müəssisə hüquqi şəxs kimi istehsalın təşkili problemlərinin həlli zamanı aşağıdakı suallara cavab verməlidir: nə (məmulatın, yığma vahidinin, detalın, işin, xidmətin və s. adı), harada, kimin üçün, hansı müddətdə, hansı keyfiyyət göstəricilərilə, hansı konkret resurs növlərinin sərf edilməsi ilə, hansı alət və ləvazimatlardan istifadə etməklə, hansı avadanlıqda istehsal etmək?; hazır məhsulu kimə vermək lazımdır?; məhsulun reallaşdırılmasından əldə edilən mənfəət necə olacaqdır?. Sex (müəssisənin istehsal bölməsi) və sahə (briqada) səviyyəsində operativ-təqvim planları işlənib hazırlanır, bu planlarda aylıq proqramlar (tapşırıqlar) daha qısa dövrlər üzrə (ongünlük, günlük, növbəlik) bölünür. Operativ-təqvim planlaşdırmasının (OTP) məqsəd və vəzifələri şəkil 1.7-də, onun həyata keçirilməsi mərhələləri isə şəkil 1.8-də göstərilmişdir. Şəkil 1.7, 1.8.-də göstərilmiş OTP-nin məqsəd, vəzifə və mərhələləri mülkiyyət formasından, istehsal tipindən və başqa amillərdən asılı olmayaraq istehsal ilə məşğul olan müəssisələr üçün ümumidir. OTP üzrə işlərin həcmi yalnız plan göstəricilərinin təhlil səviyyəsi ilə müəyyən olunur. (11, s.261)

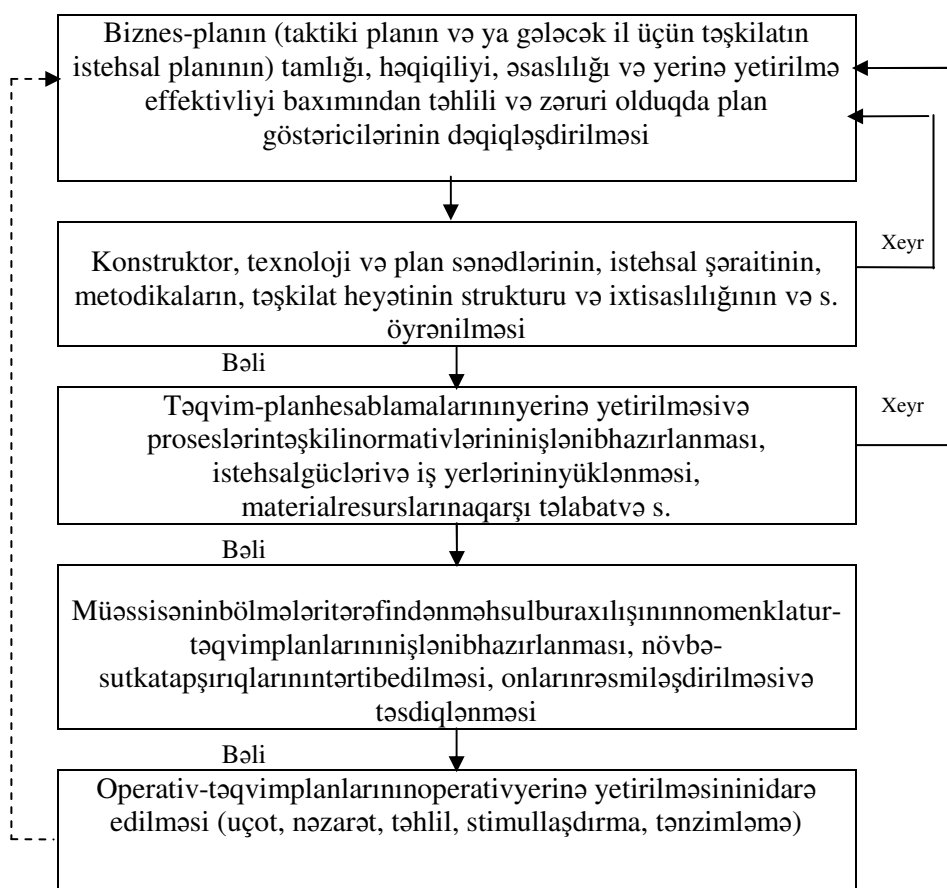

Şəkil. 1.6. Operativ-təqvim planlaşdırmasının məqsəd və vəzifələri

İstehsal gücü müəssisələrdə sifarişlər zənbilinin realizə edilməsi, istehsalın miqdarının planlaşdırılmasında çox əhəmiyyətli rol oynayır. İstehsal gücləri və

onlardan istifadə olunma dərəcəsi hər bir müəssisənin istehsal proqramını hazırlayan zaman və əsaslandırarkən ilkin məlumat kimi istifadə edilir. Alınan sifarişlərin yerinə yetirilməsi onun müvafiq texniki-iqtisadi hesablamalarla, xüsusilə də istehsal güclərinin ölçüsü ilə əsaslandırılması nəticəsində təmin olunur.

Bazar iqtisadi şəraitində istehsal proqramının formalaşması, onun müxtəlif ehtiyatlarla əsaslandırılması və qəbul olunan sifarişlərin yerinə yetirilməsi istehsal gücünün düzgün müəyyən olunmasından asılıdır. Müəssisədə məhsul satışı imkanları qəbul edilmiş sifarişlərlə müəyyən olunursa, istehsal imkanları istehsal gücü vasitəsilə aşkar olunur. Bu baxımdan tələb və təklif amilinin tarazlığının təmin olunması zəruriliyi ilə bağlı olaraq müəssisədə istehsal gücü düzgün müəyyən olunmalıdır.

Şəkil. 1.7. Operativ-təqvim planlaşdırmasının mərhələləri

Firmanın daxili mühitini, hər şeydən öncə, onun istehsal potensialı (istehsal gücü) müəyyən edir. İstehsal potensialı yaradıcı xüsusiyyətə malik fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq üçün – məhsul istehsal etmək, istehsal xarakterli işlər görmək və

xidmətlər göstərmək – müəssisənin sərəncamında olan istehsal ehtiyatlarının məcmusudur. Bu resursların kəmiyyət və keyfiyyət parametrləri, həmçinin, onların müvafiq nisbətdə qarşılıqlı təsiretmə əsasında baş verən integrasiyası müəssisənin istehsal imkanını müəyyən edir. Müəssisənin istehsal potensialının keyfiyyəti, mükəmməlliyi yeni məhsulların yaradılması ilə müəyyən olunur, onun elementləri isə hazırlanan məhsulun tələblərinə, texniki-iqtisadi baxımdan, uyğunlaşdırılmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi ədəbiyyatlarda üç növ istehsal gücünü biri-birindən fərqləndirirlər:

- a) layihə gücü – tikinti-quraşdırma layihəsinin texniki sənədlərində göstərilən istehsal gücü;
- b) cari istehsal gücü – mənimsənilmiş halda olan istehsal gücü;
- c) ehtiyat istehsal gücü

Sonuncu qeyd olunan istehsal gücü işin ən qızgın vaxtında istifadə olunur. Adətən o layihə gücündən az olur, cari istehsal gücündən isə çox olur. Ehtiyat istehsal gücünə ehtiyat avadanlıqların işə başlaması ilə nail olunur.

İstehsal gücü müəyyən edilərkən müəssisənin ehtiyat və təcrübə-sınaq sahələrinin avadanlıqları da hesablamaya daxil olunur. Ehtiyatda olan avadanlıqlar istehsal prosesinin vaxtlı-vaxtında hazırlığını və yeni növ məhsul buraxılışının mənimsənilməsini asanlaşdırır, istehsalın çevikliyi artırır, planın yerinə yetirilməsi zamanı meydana çıxan disproporsiyaların aradan qaldırılması problemini həll edə bilər. Fasiləsiz istehsal prosesi əsasında işləyən müəssisələr üçün istehsal gücü – il ərzindəki təqvim günlərinin sayı və günün uzunluğu əsasında hesablanır. Əsas sexləri 2 və ya bundan az növbədə işləyən müəssisələr üçün istehsal gücü – avadanlığın 2 növbəli, bəzi müəssisələr üçün isə 3 növbəli iş rejimi əsasında müəyyən olunur. İstehsal gücü bir qrup müəyyənədicisi, təsiredici və həlledici amillərdən asılıdır. Həmin amillərə istehsalın ictimai təşkil formaları (təmərküzləşmə, kombinəlmə, ixtisaslaşma, kooperativləşmə), istehsal avadanlıqlarının sayı və texniki mükəmməllik səviyyəsi, tətbiq olunan texnoloji istehsal formasının mütərəqqilik dərəcəsi və s. aid edilir. Lakin istehsal gücünü

hesablayan zaman yalnız onun miqdarına təsiredici deyil, müəyyənləşdirici və həlledici rol oynayan amillər nəzərə alınır. Bu amillər aşağıda verilənlərdir:

1. İl ərzində, istismara daxil olan və istehsaldan götürülənləri nəzərdə saxlamaqla, qurulmuş avadanlıqların sayı;
2. İl ərzində dəyişiklikləri nəzərə almaqla, istehsal meydançalarının sahəsi;
3. Avadanlığın vaxt fondu;

Avadanlığın qabaqcıl, texniki cəhətdən əsaslandırılmış məhsuldarlıq norması və məhsulun əmək tutumlu olması.

İstehsal proqramının əsaslandırılması üçün istehsal gücünü müəyyənləşdirən avadanlıq qrupları və onların sayının düzgün şəkildə nəzərə alınması əsas məsələlərdəndir. Burada söhbət bütün avadanlıqların deyil, sex və ya istehsal bölmələrinin aparıcı hesab edilən avadanlıq qrupları və onların saylarından gedir. O sex, istehsal bölməsi aparıcı hesab olunur ki, əvvəla, onlar əsas texnoloji əməliyyatları yerinə yetirirlər, 2-cisi, onlarda müəssisənin əsas fondunun aktiv hissəsinin və həmçinin əsas peşədən olan işçilərin böyük bir hissəsi təmərküzləşmiş və 3-cüsü, istehsal edilən məhsulun əmək tutumunun xeyli bir hissəsi burada formalaşmış olsun.

Müəssisənin istehsal gücünü hesablayan zaman metodik baxımdan çox da çətin olmayan bir qaydaya riayət edilir: əvvəlcə aparıcı avadanlıqların istehsal gücü, sonra bunun vasitəsilə aparıcı istehsal sahəsinin və nəhayət, sonuncunun köməyi ilə aparıcı sexin istehsal gücü müəyyən olunur. Aparıcı sexin istehsal gücü isə istehsal müəssisəsinin istehsal gücü kimi qəbul olunur.

Müəssisənin istehsal gücünün həmin qayda ilə hesablanması onun (istehsal gücünün) aparıcı avadanlığa görə hesablanma metodu adlanır. Aparıcı

avadanlıq vahidinin istehsal gücü ($Av.i.g$) aşağıdakı düsturla hesablanılır:

$$Av.i.g = Mv \times Vf$$

Burada Mv – avadanlıq vahidinin məhsuldarlığıdır;

Vf – avadanlıq vahidinə düşən vaxt fondudur.

Bundan sonra aparıcı istehsal bölmələrinin istehsal gücü hesablanılır.

Aparıcı istehsal bölməsinin istehsal gücü ($\dot{I}Si.g.$) aşağıda verilən düstur əsasında müəyyən olunur:

$$\dot{I}Si.g = n \times Av.i.g \text{ yaxud } \dot{I}Si.g = n \times Mv \times Vf$$

Burada, n – aparıcı istehsal sahəsində quraşdırılmış aparıcı avadanlıqların sayıdır.

Əgər qabaqcıl sexdə yalnız bir növ məhsul istehsal edilsə bu halda sexin istehsal gücü ($TSi.g.$) aparıcı istehsal bölməsinin gücünə bərabər kimi qəbul olunur; başqa sözlə, $TSi.g. = \dot{I}Si.g.$ hesab edilir.

Əgər müəssisədə yalnız bir cür məhsul istehsal olunursa onda müəssisənin istehsal gücü ($Mi.g.$) aparıcı sexin istehsal gücünə bərabər sayılır:

$$Mi.g = \dot{I}Si.g.$$

Nəhayət, əgər qabaqcıl sexdə bir deyil, bir neçə çeşiddə məhsul istehsal olunursa onun istehsal gücü hər bir növ məhsul üzrə ayrılıqda hesablanır. Bu qaydadən müəssisənin də istehsal gücü hesablanan zaman istifadə olunur.

Dünya təcrübəsində istehsal gücünün hesablanması daha başqa iki metodundan da istifadə edilir:

1) Texnoloji avadanlıqları hərəkətə gətirən elektrik mühərriklərinin gücü əsasında istehsal gücünün hesablanması.

Bunun üçün aşağıda qeyd olan düsturdan istifadə olunur:

$$Em = Em.t.g. \times Vf \times \Theta\zeta$$

Burada, Em – elektrik mühərriklərinin gücü əsasında hesablanan istehsal gücü;

$Em.t.g.$ – texnoloji avadanlıqları hərəkətə gətirən elektrik mühərriklərinin texniki gücü;

Vf – avadanlıqların iş vaxtı fondu; $\Theta\zeta$ – texnoloji ehtiyaclar üçün istehlak olunmuş elektrik enerjisi miqdarının istehsal olunmuş məhsul həcminə çevirən əmsaldır.

Bu metodla istehlak olunmuş elektrik enerjisinin miqdarı istehsal edilmiş məhsulun həcmindən birbaşa asılılıqda qəbul edilir. İstehsal gücünün hesablanması bu metodu nöqsanlıdır, qeyri dəqiqdir. Belə ki, köhnə elektrik

mühərriklərinin istehlak etdikləri elektrik enerjisinin həcmi istehsal olunmuş məhsulun həcminə, başqa sözlə, istehsal gücünə mütənasib ola bilməz.

2) Ekspert qiymətləndirmə metodu.

Bu metod istehsal gücünün hesablanması üçün zəruri olan məlumatlar olmadığı halda istifadə edilir. Yaradılmış ekspert qrupu mövcud olan məlumatlar, özlərinin bilik və təcrübələri əsasında istehsal gücünü müəyyənləşdirirlər.

Bu metoddan:

- a) yeni, analoqu olmayan məhsul istehsal olunan zaman;
- b) müəssisənin perspektiv inkişaf planı layihələndiriləndə;
- c) müxtəlif metodla hesablanmış istehsal gücləri müqayisə edildikdə istifadə olunur.

Müəssisənin istehsal gücünün hesablanmasında xüsusi diqqət tələb edən bir amil də avadanlığın vaxt fondudur. İstehsal gücü əmək alətlərinin, sadəcə olaraq, mexaniki güclərinin məcmusu deyildir; əmək alətlərinin texniki gücləri öz-özlüyündə hələ istehsal gücü ola bilməzlər, onlar ancaq canlı əməklə birləşdirildiyi halda istehsal gücünə çevrilə bilirlər. İstehsal gücünü texniki (mexaniki) gücdən fərqləndirən bir cəhət də, mexaniki gücün kəmiyyətinin avadanlığın vaxt fondundan asılı olmamasıdır. İstehsal gücünün həcmi isə avadanlığın iş vaxtı fondu ilə müəyyən olunur.

Avadanlığa məxsus, tərkibinə görə biri-birindən fərqli olan, müxtəlif vaxt fondları mövcuddur: təqvim vaxt fondu, rejim vaxt fondu, plan yaxud maksimum mümkün vaxt fondu, faktiki olaraq işlənmiş vaxt fondu və nəhayət, işlənmiş dəzgah-növbələr.

Bunlardan istehsal gücünün hesablanması üçün istifadə olunan ən realı rejim vaxt fondudur. Çünki bu vaxt fonduna iş günü olmayan istirahət və bayram günləri aid olunmur. Beşgünlük iş həftəsi, 2 növbəli iş rejimində diskret (fasiləli) istehsallar üçün avadanlığın aylıq rejim vaxt fondu 360,8 saata ($8,2 \text{ saat} \times 2 \text{ növbə} \times 22 \text{ gün}$) bərabər olur. Fasiləsiz istehsal prosesləri üçün rejim vaxt fondu təqvim vaxt fonduna bərabər olur və 720 saatı ($24 \text{ saat} \times 30 \text{ gün}$) təşkil edir.

İstehsal gücünün hesablamasında daha məsuliyyətli məqam avadanlıqdan

mütərəqqi istifadə normasının müəyyən edilməsidir. Qabaqcıl texniki norma, vahid vaxt ərzində daha çox miqdarda məhsul istehsal etmək üçün avadanlığın texniki imkanından, mümkün olduqca, maksimum istifadəni nəzərdə tutur. Müasir texniki normalar avadanlığın ən yüksək məhsuldarlığını – maksimum dərəcədə məhsul istehsal etmək qabiliyyətini əks etdirdiyindən o, istehsal qabaqcıllarının nail olduqları normalar səviyyəsindən aşağı olmamalıdır. Belə bir vəziyyət yarandığı halda texniki normalara yenidən baxılmalı, daha doğrusu, yeniləri işlənilməlidir. Ona görə ki, müasir texniki normalar müəssisənin istehsal gücünə birbaşa təsir edən amildir. Belə ki, istehsal gücü mütərəqqi texniki normaın avadanlığın maksimum mümkün olan vaxt fonduna vurmaq yolu ilə tapılır.

Bütün bu normalar müəssisənin mövcud istehsal sahəsində istehsal gücünün maksimum mümkün olan ölçüsünü şərtləndirir.

İqtisadi ədəbiyyatda qeyd olunan amillər nəzərə alınaraq, müxtəlif sahələr üçün istehsal gücünün hesablanmasına müxtəlif metodlar tətbiq edilir. Bu metodlar, adətən, qurulmuş avadanlıqların və istehsal meydançasının maksimum yüklənməsi əsasında müəssisənin aparıcı istehsal sahələri və sexin istehsal güclərinin hesablanmasına əsaslanır.

Müəssisəni istehsal gücü –qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi,istehsalın və əməyin təşkilinin yaxşılaşdırılması, məhsulun yüksək keyfiyyətinin təmin olunması nəzərə alınmaqla istehsal avadanlıqlarından və meydançalarından tam istifadə etməklə,planla müəyyən olunmuş nomenklaturada və çeşiddə natural ifadədə vaxt vahidi ərzində maksimum səviyyədə məhsul buraxa bilməsidir.

Natural ifadədə istehsal gücü bir qayda olaraq verilmiş məhsulun istehsalının planlaşdırıldığı vahidlə hesablanır.

Geniş assortiment şkalasına malik məhsullar üzrə istehsal gücü şərti natural vahidlərlə ifadə edilə bilər.Əgər müəssisə müxtəlif məhsulların bir neçə çeşidini buraxırsa,istehsal gücü hər bir çeşid üzrə ayrıca hesablanır.

Müəssisənin istehsal gücü aparıcı istehsal sexlərinin, bölmələrin və ya aqreqatların,yəni aparıcı istehsalların gücləri əsasında hesablanır. Aparıcı o sexlər,istehsal bölmələri,xətlər hesab olunur ki,orada məhsulun hazırlanması üzrə

əsas və daha kütləvi proseslər yerinə yetirilir və avadanlıqların daha çox hissəsi cəmlənmiş olur.

Müəssisənin istehsal gücünün kəmiyyətini müəyyən edən elementlər aşağıdakılardır:

- avadanlıqların tərkibi və növlər üzrə onun həcmi
- maşın və avadanlıqlardan istiadənin texniki-iqtisadi göstəriciləri
- avadanlıqların iş vaxtı fondu
- müəssisənin istehsal sahəsi
- avadanlıqların verilmiş tərkibi şəraitində məhsulun əmək tutumluluğuna bilavasitə təsir edən onun nəzərdə tutulan nomenklatura və assortimenti.

Nəzərə almaq lazımdır ki, istehsal gücünün hesablanmasında müxtəlif cür səbəblərdən avadanlıqların boş dayanmaları və xarab məhsulun ləğvi ilə əlaqədar vaxt itkilərinə diqqət olunmur. Belə ki, müəssisənin istehsal gücü sabit kəmiyyət deyil. İstehsal proqramının mövcud güclərə uyğunluğunun müəyyən olunması üçün orta illik istehsal gücü hesablanır. Bu güc müəssisənin orta hesabla malik olduğu gücüdür.

$$M_{o,q} = M_{i,\alpha} + \frac{M_{d,x} * N_1}{12} - \frac{M_{\alpha} * N_2}{12}$$

Burada $M_{o,q}$ – müəssisənin orta illik istehsal gücü,

$M_{i,\alpha}$ – ilin əvvəlinə olan istehsal gücü

$M_{d,x}$ – il ərzində işə salınan istehsal gücü

$M_{\alpha,x}$ – il ərzində işdən çıxan istehsal gücü

N_1 və N_2 – müvafiq olaraq yeni növ istehsal gücünün işə salındığı və köhnə istehsal gücünün ləğvi aylarından ilin sonuna qalan ayların sayıdır;

12 – ildəki ayların sayıdır. (33)

Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün şərti bir misala müraciət edək. Fərz edək ki, maşınqayırma müəssisəsinin metallurgiya sahəsində çuğuntökmə sexinin ilin əvvəlinə istehsal gücü 50000 tondur. Müəssisənin investisiya planına uyğun olaraq ilin ortasından – bir iyuldan – illik gücü 6000 ton olan çuğun əritmə aqreqatı

istismara buraxılacaqdır və elə həmin ilin bir sentyabrından isə illik gücü 300 ton olan anoloji aqreqatın işi dayandırılacaqdır. Bu məlumatları əsas götürərək müəssisənin çuğun istehsalına görə orta illik və ilin sonuna istehsal gücünü müəyyənləşdirmək tələb olunur. Yuxarıda gətirilən düsturdan istifadə etsək onda:

$$M_{o.q.} = 50000 + \frac{600 \cdot 6}{12} - \frac{300 \cdot 4}{12} = 52000 \text{ ton}$$

Çuğuntökmə sexinin ilin sonuna, daha doğrusu çıxış istehsal gücü isə: $50000 + 6000 - 3000 = 53000$ ton olacaqdır.

Bütün bu deyilənlərlə yanaşı müəssisələr hər ilin yekunlarına görə istehsal gücündən istifadə səviyyəsini ($S_{i.g.}$) müəyyənləşdirməli olurlar. Bu məqsədlə aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$S_{i.g.} = \frac{M}{I_g} \cdot 100$$

Burada, M – illik məhsul buraxılışının həcmi;

I_g – ilin sonuna istehsal gücüdür, çıxış istehsal gücüdür.

Nəzəri baxımdan faktiki məhsul buraxılışı (M), istehsal gücünə (I_g), başqa sözlə, kəsrin qiyməti birə bərabər ola bilər. Amma, praktiki cəhətdən bu, demək olar ki, qeyri mümkündür.

Son olaraq qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin istehsal gücü bazar iqtisadi şəraitində ona rəqabət üstünlüyü qazandıran ən vacib faktorlardan biridir. Müəssisənin gələcək fəaliyyətinin, fəaliyyət nəticəsinin planlaşdırılmasında geniş istifadə edilir.

1.3. Keçid iqtisadiyyatında istehsal potensialından istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin nəzəri məsələləri

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maşınqayırma müəssisələrində istehsalın səmərəliliyinin mahiyyəti, xüsusiyyətləri, onun meyarlarının səviyyə və tələbləri dəyişiklikləri ilə özünü büruzə verir. Belə ki, bazar iqtisadiyyatının və sahibkarlığın əsasını mənfəətlilik təşkil etdiyi üçün, bu baxımdan iqtisadi səmərəliliyin başlıca meyarı kimi məhsulun, xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi şərti ilə resursların və xərclərin hər vahidinə görə əldə olunan mənfəətin

yüksəldilməsi amili ön plana çəkilir. Digər tərəfdən, bu sistemin ən mühüm şərtlərindən biri də istehsal edilən məhsulların, göstərilən xidmətlərin daxili və xarici bazarda rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi xüsusi diqqət mərkəzində olur.

Bazar münasibətləri şəraitində öz aktuallığını daim saxlayan məsələlərdən biri də səmərəliliyin ümummilli meyarlarıdır ki, belə meyarlara əsasən resursların və xərclərin hər vahidinə görə ümummilli məhsulun və milli gəlirin maksimum səviyyədə əldə edilməsi şamil edilir.

İctimai istehsalın məqsədi cəmiyyət üzvlərinin və cəmiyyətin özünün gələcək sosial-iqtisadi inkişafı üçün ehtiyaclarını müxtəlif əmək məhsulları və xidmətlərlə təmin etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün, ilk növbədə, cəmiyyətin malik olduğu milli sərvətdən, iqtisadi potensialdan tam istifadə olunmalı, istehsalın səmərəliliyi yüksəldilməlidir. İstehsal olunan məhsul hesabına tələbatların ödənilmə səviyyəsini ifadə edən iqtisadi artım və səmərəlilik, əgər bir tərəfdən əhalinin həyat səviyyəsini yüksəldirsə, digər tərəfdən bu, əməyin məzmunu və şəraitindən bilavasitə asılıdır.

Səmərə - ictimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi sayəsində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri və ya ayrılıqda hər bir müəssisədə alınan mütləq ölçüdə iqtisadi nəticəni göstərir. Buna görə də, səmərə yalnız iqtisadi məzmun kəsb edə bilər, çünki istehsalın texniki təşkilati baxımdan təkmilləşdirilməsi əsasında məhsul buraxılışının artırılması, onun maya dəyərinin aşağı salınması, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi kimi iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşmasına səbəb olur.

Hər hansı təşkilati-texniki tədbirin həyata keçirilməsinin iqtisadi səmərəliliyi müəyyən vaxt vahidi ərzində (il) alınan iqtisadi səmərənin onun istehsalı ilə məşğul olan canlı və maddiləşmiş əməyin kəmiyyətinə nisbəti kimi müəyyən olunur.

Başqa sözlə, səmərəlilik nisbi göstəricidir; burada səmərə - onun yaranmasına səbəb olan xərclərlə müqayisə edilir. Səmərə olmayanda əlbətdəki səmərəlilikdən söhbət gedə bilməz.

Ölkə iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçidi iqtisadi səmərəliliyə də

yeni yanaşmanı, onun hesablanmasının yeni qayda və metodlarını tələb edir. Belə ki, bazar mexanizmi cəmiyyətin sərəncamında olan məhdud istehsal resurslarının elə bölüşdürülməsini tələb edir ki, tələbatların maksimum ödənilməsini təmin etmək mümkün olsun. Məhdud istehsal ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi 2 şərtin yerinə yetirilməsini – resursların düzgün bölgüsü və onlardan qənaətlə istifadə etməklə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsini tələb edir.

İqtisadiyyatda dövlətin rolu və müəssisələrin fəaliyyəti ilə əlaqədar iqtisadi səmərəliliyin müəyyən olunması və onun iqtisadi mahiyyətinin öyrənilməsi çox vacibdir. Ümumiyyətlə, iqtisadi səmərəliliyin düzgün hesablanması qərarların əsaslandırılması və müəssisənin iqtisadi inkişaf və sosial tərəqqi meyllərinin müəyyən olunmasında həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

İstehsalın səmərəliliyini düzgün qiymətləndirmək üçün onun meyarı və göstəriciləri elmi-nəzəri və metodoloji cəhətdən dəqiq əsas əsaslandırılmalıdır. Çünki hər hansı bir sosial-iqtisadi prosesin kəmiyyət və keyfiyyət cəhətlərini özündə tam və dəqiqliklə əks etdirən meyar və göstərici olmadan həmin prosesin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi qeyri-mümkündür.

İstehsalın səmərəlilik meyarı və ümumiləşdirici (meyar) göstəricisi arasında prinsipial fərqlər olsa da, onlar vəhdətdədirlər.

Səmərəlilik meyarı – istehsal fəaliyyətinin son nəticəsidir, son nəticə isə - məhsul istehsalına çəkilmiş xərclərin gətirdiyi səmərədir.

Səmərəlilik göstəricisi – səmərə ilə xərclərin kəmiyyət nisbəti, istehsalın səmərəliliyinin keyfiyyət səciyyəsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əgər istehsalın səmərəliliyi bir tərəfdən istehsal resurslarından səmərəli istifadənin intensivləşdirilməsini nəzərdə tutursa, digər tərəfdən çəkilən xərclərin – onların mütamadi aşağı salınması məqsədilə - tam uqotunu tələb edir; istehsalın səmərəliliyinin obyektiv qiymətləndirilməsi, başqa sözlə, təsərrüfat tədbirinin verdiyi səmərə ilə onun həyata keçirilməsinə çəkilən xərclərin nisbətinin düzgün müəyyən edilməsi, nəticə etibarilə, təkrar istehsal prosesinin idarə olunmasına təminat verir.

Makroiqtisadi səviyyədə ictimai istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin meyarı

ümumilli gəlirdir. Ümumilli gəlirin səviyyəsi cəmiyyətin iqtisadi və sosial təminat səviyyəsini ifadə edir. Ayrı-ayrı ölkələrin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələri arasındakı fərq adambaşına düşən ümumilli gəlir göstəricisi ilə müəyyən olunur. Beləliklə, ölkə iqtisadiyyatının fəaliyyət nəticəsi ictimai istehsalın səmərəlilik meyarı kimi ümumilli gəlir qəbul edilə bilər.

İctimai istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin düzgün hesablanması səmərəlilik meyarının ümumilli gəlir olmasını qəbul etməklə bitmir. Bundan az əhəmiyyət kəsb etməyən bir məsələ də ümumilli gəlirin (səmərənin) artırılmasına səbəb olan ictimai əmək məsrəfinin tərkibini, onu təşkil edən xərclərin iqtisadi məzmununu, hesablamaya daxil edilmə qaydasını təfəsilatı ilə öyrənməkdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə istehsalın iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən ümumiləşdirici bir göstəricidən – “məcmu amillərin məshuldarlığı” adlanan bir göstəricidən istifadə olunur. Bu göstərici aşağıdakı düsturun köməyi ilə hesablanır:

$$S_{m.ə} = \frac{\$TM}{\Theta H + AA + KX}$$

Burada, $S_{m.ə}$ - məcmu amillərin, istehsalın iqtisadi səmərəliliyidir;

$\$TM$ - şərti-təmiz məhsulun dəyəridir, əlavə olunmuş dəyərin həcmidir;

ΘH – iş qüvvəsinin dəyəridir (bütün kateqoriyadan olan işçilərin əmək haqqıdır);

AA - amortizasiya ayırmalarının məbləğidir;

KX - kənardan alınmış xammal və materialın, göstərilmiş xidmətlərin dəyəridir.

İstehsal təsərrüfat fəaliyyətində səmərəlilik amili ilk növbədə texnika və texnologiyaya münasibətlə sıx təmasda olur. Bu baxımdan səmərəlilik yanaşması istehsal prosesinin faktiki və potensial nəticələri arasındakı fərqi, sərf olunan resurs və enerji vahidinə görə fəaliyyətin yerinə yetirilmə səviyyəsini özündə əks etdirir. Eyni zamanda, istehsal prosesinin səmərəliliyi mahiyyət baxımından tamlıqla texnoloji xüsusiyyətlərə malik olmayıb, onun səviyyəsi qiymətləndirmə kateqoriyaları ilə əsaslı şəkildə əlaqədardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, təsərrüfat-istehsal fəaliyyətində səmərəlilik amili digər sahələrlə müqayisədə nisbətən sonra tətbiq edilməyə başlanmışdır. İstehsal

fəaliyyətinin səmərəliliyi xarakterizə edilərkən ilk növbədə istehsal üçün zəruri olan proseslər ön plana çəkilməli və burada məhsul buraxılışı ilə bağlı sərf edilən xərclərin həcmnin tədqiqinə xüsusi üstünlük verilməlidir. İqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyi ilə müqayisədə qiymətləndirmə xarakteri daşıyan səmərəlilik kateqoriyası nisbətən daha çox öz genişliyi və dəqiqliyi ilə səciyyələnməlidir. Səmərəlilik amili əsasən fəaliyyətin nəticəsinin ona sərf olunan xərclərə nisbəti kimi götürülür və bəzi hallarda o, müxtəlif səbəblərlə bağlı qiymətlərin dəyişmə səviyyəsindən asılı olub nəzərəcarpacaq dəyişikliklərə uğrayır. Həmçinin, bazarda qiymətin dəyişməsi şəraitində səmərəliliyin təmin olunması sahəsində müxtəlif tendensiyalar müşahidə edilə bilər. Bu baxımdan səmərəliliyin təmin olunmasında qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün iqtisadi, istehsal və digər fəaliyyət növlərinin nəticələrinin müəyyən edilib planlaşdırılması xüsusi zərurətdən irəli gəlir.

Təsərrüfat fəaliyyəti üzrə plan və proqnozların tətbiqi istehsalın nəticələri ilə əlaqədar xərclərin, qiymətlərin və resurs seçiminin müəyyənləşməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edərək, həm də ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına öz təsirini göstərir. Mövcud inkişaf meyli eyni zamanda təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi ilə sıx bağlıdır.

Təsərrüfat subyektlərində səmərəliliyin kəmiyyət baxımından qiymətləndirilməsinin ən mühüm modeli kimi xərclər, resurslar və fəaliyyətin nəticələri arasında nisbət münasibətinin müəyyən edilməsi çıxış edir.

Ölkənin müasir inkişaf şəraitində müəyyən xərc və resurslar vahidinə görə istehsal edilən məhsulların həcmnin artırılması, son nəticələrin maksimumlaşdırılması, həmçinin, istehsalın son nəticəsinin hər vahidinə sərf edilən xərclərin, resursların minimuma endirilməsi bütövlükdə hər bir təsərrüfat subyektinin, işçinin və cəmiyyətin qarşısında duran ən mühüm məqsədlərdən biri hesab edilməlidir. Təbii ki, qeyd edilən məqsəd, ona nail olunma metodları, səmərəliliyin yüksəldilməsinin potensial imkanları, ehtiyatları iqtisad elmində və praktikada öz vacibliyi ilə çıxış edən məsələlərdən biridir.

İstehsalın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin bazis prinsiplərində

uyğunluq halları özünü göstərir. Təbii ki, konkret qiymətləndirmə metodlarının taktiki təyinatı, bu prosesə sərf edilən vaxt, belə qiymətləndirmələrin müxtəlif istiqamətli və xüsusiyyətli olması bütövlükdə iqtisadi münasibətlərin xarakteri, o cümlədən, iqtisadiyyatın idarə olunmasının təşkili ilə sıx bağlıdır.

Ölkədə iqtisadi inkişafın təmin edilməsində təsərrüfat subyektlərində, istehsal sahələrində fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılması, onların idarəetmə sisteminin çevik və səmərəli təşkili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təbii ki, bu subyektlərdə istehsal və idarəetmə fəaliyyəti nə qədər səmərəli təşkil olunsa, o da öz növbəsində makroiqtisadi səviyyədə səmərəliliyin yüksəldilməsinə təkan verəcəkdir. Təsərrüfat subyektləri səviyyəsində istehsalın səmərəli təşkili, son nəticədə sosial və iqtisadi vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə bağlı dövlətin və cəmiyyətin daha çox resurs və imkanlara malik olmasını təmin edir.

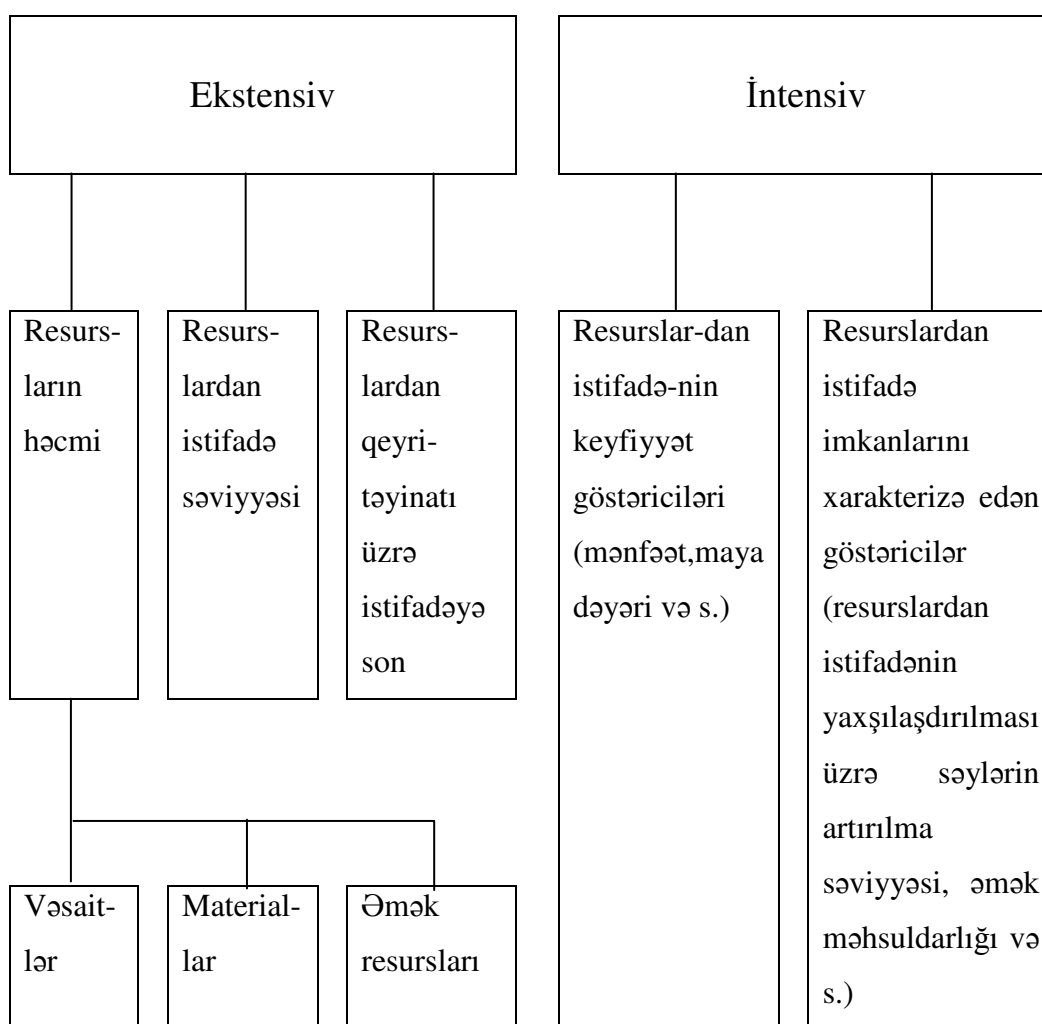
Bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin istehsalının genişləndirilməsində, onun rəqabət mühitində davamlı fəaliyyət göstərməsində əmək məhsuldarlığının və əməyin intensivliyinin rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən, belə yanaşma işçilərin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında da öz vacibliyi ilə çıxış edir. Məhz bu baxımdan beynəlxalq təcrübədə olduğu kimi, Azərbaycanda da bu amillə müasir tələblər baxımdan yanaşılması ölkədə qəbul edilən sosial-iqtisadi yönümlü Dövlət Proqramlarının uğurla həyata keçirilməsinə öz əvəzsiz töhfəsini verə bilər.

Bazar iqtisadiyyatında əmək məhsuldarlığının göstəriciləri təsərrüfat subyektində iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin, səviyyə və dinamikasının müəyyənləşdirilməsinin müxtəlif variantları ilə şərtlənir. Belə ki, qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olunması üçün çəkilən xərclərin və eyni zamanda fəaliyyətin nəticələrinin müəyyən edilməsi zəruridir.

Müasir praktikada istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi nisbətən azsaylı göstəricilərlə xarakterizə edilir. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən belə səmərəlilik göstəricilərinin hər birinə çoxsaylı amillər öz təsirini göstərir. Təbii ki, bu amillər son nəticədə həmin göstəricilərin dəyişikliyə uğramasında da mühüm rol oynayır. Müvafiq amillər əsasən

xüsusiyyətlərinə və ardıcılığına görə qruplaşdırılır və iqtisadi təhlil prosesində onlar həm də müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifləşdirilir. Təhlilin vəzifələrindən asılı olaraq təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəlilik göstəricilərinə təsir edən amilləri daxili və xarici təsir xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirmək mümkündür. Təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir edən əsas daxili amillər bir qayda olaraq təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin nəticələri üzrə müəyyən edilir, daxili amillərin digərləri, həmçinin, qeyri-əsas olsa da müəyyən təsir qüvvəsinə malik olur.

İstehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir göstərən amillərin təsnifatını aşağıdakı sxem üzrə əks etdirmək məqsədə uyğundur. (4, s.189)

Şəkil 1.8. Təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir göstərən amillərin təsnifatı

İntensiv təsir amilləri əsasən təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı işçilərin və subyektin səylərinin artırılması nəticəsində mümkün olur və bu amillər müxtəlif səmərəlilik göstəriciləri sistemində öz əksini tapır. İntensiv amillər istər mahiyyətinə, istərsə də qiymətləndirmə xüsusiyyətlərinə görə təsərrüfat subyektinin istehsal fəaliyyətini xarakterizə edir. Müvafiq amillərin səviyyəsinin müəyyən edilməsində natural və dəyər ifadəsində olan kəmiyyət göstəriciləri də önəmli rol oynayır. Onların müəyyən edilməsində, həmçinin, nisbi, faiz və əmsal göstəricilərindən də istifadə edilməsi mümkündür. İntensiv təsir amilləri təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin səmərəlilik səviyyəsini nümayiş etdirir və bir çox hallarda onlar subyektin fəaliyyətinin keyfiyyət amilləri, göstəriciləri kimi də əsas götürülür.

Səmərəlilik amili ümumi (mütləq) və müqayisəli (nisbi) şəkildə olmaqla fərqləndirilir. Ümumi səmərəliliyin hesablanması təsərrüfat subyektləri və regionlar çərçivəsində səmərəlilik səviyyəsinin müqayisə edilməsi üçün konkret zaman kəsiyində iqtisadiyyatın müxtəlif səviyyələrində səmərəliliyin və ümumi iqtisadi nəticələrin təhlili və qiymətləndirilməsi baxımından zəruridir.

Müqayisəli səmərəlilik istehsal, təsərrüfat, texniki və təşkilati qərarların qəbul edilməsinin əsaslandırılması, eyni zamanda bu sahədə ən optimal və alternativ variantların seçilməsi məqsədilə müəyyən edilir. Belə seçim səmərəliliyin keyfiyyəti, əlavə kapital qoyuluşunun səmərəlilik əmsalı və ya ödəmə müddətinin hesablanması, eləcə də texniki-iqtisadi göstəricilər sisteminin müxtəlif variantları üzrə müqayisə əsasında aparılır. Səmərəliliyin mahiyyəti onun meyarları ilə yanaşı iqtisadi səmərəliliyin, həmçinin, xərclərin və resursların təsnifləşdirilməsi əsasında da konkretləşdirilir.

Səmərəliliyin səviyyəsi haqqında real informasiyalar onun ifadə forması və təsnifləşdirilməsi ilə sıx əlaqədardır. İqtisadi səmərəliliyin qiymətləndirilməsində bir qayda olaraq üç qrup göstəricilər istifadə olunur; həcm göstəriciləri, yekun göstəricilər və sosial nəticələr üzrə göstəricilər.

İqtisadi səmərəliliyin həcm göstəricilərinə istehsal edilən və göstərilən xidmətlərin natural və ya dəyər göstəricilərini özündə ifadə edən bazis göstəriciləri

şamil edilir. Həcm göstəricilərinin natural formasına istehsal edilən məhsulun, ümumi əmtəəlik məhsulun, tikinti-montaj işlərinin həcmi və emal olunan məhsulun natural normativ dəyəri və s. aiddir.

Səmərəliliyin yekun nəticə göstəriciləri bir qayda olaraq istehsalın keyfiyyət strukturunun vəziyyətini, bazar tələbatının ödənilməsini, idarəetmənin müxtəlif səviyyələrində təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrini özündə əks etdirir. Müvafiq göstəricilər, həmçinin, milli və xalis gəliri, ümummilli məhsulun səviyyəsini, iqtisadi mənfəəti, maya dəyərinin aşağı salınması ilə bağlı qənaətin həcmi, mövcud qiymətlərlə məhsul satışının həcmi, istehsal güclərindən istifadə vəziyyətini, məhsul və xidmətlərin keyfiyyətini də təcəssüm etdirir. Həcm göstəricilərini bir çox hallarda istehsal fəaliyyətinin kəmiyyət göstəriciləri kimi də səciyyələndirirlər. Bu amil adətən müvafiq göstəricilərdən diferensiallaşmış səmərəlilik göstəricilərinin hesablanması zamanı istifadə edilir.

İstehsalın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində sosial nəticələr xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, səmərəliliyin sosial göstəricilərində iqtisadi inkişafda insan amilinin prioritetliyi, cəmiyyətin və əmək kollektivinin sosial məqsədlərinə uyğun olaraq istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin ifadəsi öz əksini tapır. Təsərrüfat subyektinin maraqları sosial nəticələrlə sıx qarşılıqlı əlaqədə olur, belə ki, istehsalın nəticələri yüksəldikcə o, sosial nəticələrə müsbət təsir göstərir, əksinə, istehsalın nəticələri aşağı endikcə bu amil sosial nəticələrə mənfi təsir edir. Sosial nəticələr aşağıdakı göstəriciləri özündə təcəssüm etdirir:

- əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsi (əmək haqqının, real gəlirlərin, yaşayış minimumunun, əhalinin sosial-kommunal təminatının və həyat səviyyəsinin yüksəlməsi);

- asudə vaxtdan və əmək-iş şəraitindən istifadənin səmərəliliyi (istehsal qəzalarının azalması, mütəxəssis-kadr axınının qarşısının alınması, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artması və s.);

- ekoloji mühitin yaxşılaşdırılması, istehsal prosesinin ətraf mühitə təsiri.

Sosial nəticələrin yekun nəticələrə təsiri heç də həmişə konkret kəmiyyət ifadəsində öz əksini tapmır. Bu baxımdan təsərrüfat fəaliyyətində qarşıya qoyulan

məqsədlərin təsnifləşdirilməsi və onların dolaylı formada qiymətləndirilməsi təcrübəsi kifayət qədər geniş yayılmışdır. Beynəlxalq təcrübə də xərclərin və resursların təsnifləşdirilməsi universal xarakter daşıyır və burada resurslardan istifadənin və istehsal xərclərinin aşağıdakı göstəriciləri xüsusilə fərqləndirilir:

- canlı əmək məsrəfləri (iş vaxtının həcmi, əmək haqqı fondu);
- maddi məsrəflər (xammal, material, yanacaq, enerji xərcləri);
- istehsal fondları (əsas istehsal fondları, dövriyyə fondları, tədavül fondları);
- kapital qoyuluşları və investisiyalar (əsas istehsal fondlarının geniş təkrar istehsal və dövriyyə fondlarının artırılması ilə bağlı xərcləri);
- təbii resurslardan istifadə səviyyəsi (torpaq, meşə, su ehtiyatları);
- informasiya resursları və onların təminat imkanları (elmi-tədqiqat işlərinin nəticələri, ixtiralar, innovasiya tədbirləri və digər elmi yeniliklər);
- iqtisadi kateqoriya olaraq iş vaxtının qiymətləndirilməsi (iş davamiyyət müddəti, istehsal müddəti, investisiyaların reallaşdırılması müddəti, innovasiyaların reallaşdırılması müddəti, yeni texnikanın tətbiqi).

Xarici amillər təsərrüfat subyektinin fəaliyyətindən asılı olmasa da, mahiyyət baxımından onlar istehsal və maliyyə resurslarından istifadə səviyyəsi əsasında müəyyənləşdirilir. Göstəricilərin mahiyyətindən və onların hesablanma qaydasından asılı olaraq, vacib amillər kimi məhsuldarlıq göstəricilərinin səviyyəsinin müəyyən edilməsi xüsusi zərurətdən irəli gəlir. Müvafiq amillərin müəyyən edilməsi zamanı ilk növbədə işçilərin sayının və məhsul istehsalının həcmnin artımı və digər belə amillər əsas götürülür. Növbəti addımda digər amillər isə bir qayda olaraq əvvəlki amillərin nəticəsi kimi çıxış edir.

Təsərrüfat subyektlərində müxtəlif təhlillərin vasitəsilə istifadə olunmayan ehtiyatların həcmi müəyyənləşdirilə bilər və bu zaman təsərrüfat fəaliyyətinə təsir edən amillərin, o cümlədən, ehtiyatların da təsnifləşdirilməsi prosesi həyata keçirilməlidir. Ehtiyatlar təsərrüfat subyektinin istifadə olunmayan imkanlarını özündə əks etdirir və onları aşağıdakı əlamətlər üzrə təsnifləşdirmək mümkündür:

- İstehsal prosesinə təsirin xarakterinə görə: intensiv və ekstensiv;

- İstehsal əlamətlərinə görə: təsərrüfat, sahə və region daxili;
- Zaman əlamətlərinə görə: cari və perspektiv;
- Ehtiyat və resursun fəaliyyət tsiklinin mərhələsinə görə: istehsal və istismar mərhələsi.

İstehsal prosesinə təsir edən amillər əsasən təsərrüfat fəaliyyətinin kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərini özündə təcəssüm etdirir. Təsərrüfat fəaliyyətinin kəmiyyət xüsusiyyətləri bir qayda olaraq, təsərrüfat subyektində istehsal olunan məhsulun həcmi və onun satış səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Həmçinin, bu zaman məhsulun növləri, çeşidləri, təsərrüfat subyektinin ərazi və istehsal imkanları, avadanlıqların, texniki vasitələrin göstəriciləri də nəzərə alınmalıdır. İstehsalın həcmnin artımı bir qayda olaraq təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin genişlənməsi ilə özünü göstərir və bu zaman qeyd edilən təsir amilləri ilə yanaşı, iş vaxtı fondundan istifadə imkanları da qiymətləndirilməlidir. Eyni zamanda, əmək resurslarının potensial imkan və ehtiyatları da təsərrüfat subyektinin fəaliyyətində istehsal həcmnin yüksəlməsinə əhəmiyyətli təsir göstərmək iqtidarındadır. Kəmiyyət amillərinin əsas informasiya mənbəyi təsərrüfat subyektinin maliyyə-mühasibat strukturu və müvafiq hesabatlarıdır.

II Fəsil. Bazar münasibətləri şəraitində maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensialından istifadə səviyyəsinin təhlili

2.1. Bazar münasibətləri şəraitində maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensialının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Bazar münasibətləri şəraitində maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensialının həcmi artmış və milli iqtisadiyyatın formalaşmasında maşınqayırma sənayesi önəmli sahələrdən biri hesab olunur. Maşınqayırma müəssisələrində istehsalın mövcud vəziyyəti xeyli yüksəlmiş və dünya ölkələri arasında bu sahənin hal hazırda inkişafı əsas prioritet məsələlərdən biridir. İstehsal potensialını qiymətləndirərkən, maşınqayırma sənayesində daha dinamik dəyişiklik mövcud olduğu nəzərə çarpır. Maşınqayırma sənayesinin tərkibində elektrotexnika və elektron sənayesi daha sürətlə artmaqdadır.

İşçilərin sayına və istehsal etdiyi məhsulun maya dəyərinə görə maşınqayırma sənayenindigər sahələri arasında birinci yeri tutur. Maşınqayırmanın əsas xammalını metallurgiya verir. Lakin ETİ dövründə maşınqayırmada metala olan tələbat kəskin sürətdə azalmış, süni materiallara və ixtisaslı kadrlara olan tələbat artmışdır. Maşınqayırmanın əmək və elm tutumlu sahələrinə tələbat artdığı səbəbindən, maşınqayırma müəssisələri iri şəhərlərə və elm mərkəzlərinə meyl edir. Bazar iqtisadi şəraitində Azərbaycanda da maşınqayırma sənayesinin mövcud vəziyyəti xeyli inkişaf etmişdir. Bunun əyani sübutu olaraq bir çox regionlarda yeni maşınqayırma müəssisələrinin yaradılmasını misal göstərmək olar. Əsas ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü əsasında qoyulan Gəncə avtomobil zavodunun tikintisinə 1986-cı ildə başlanılmışdır. Lakin Kommunist Partiyasının Mərkəzi Bürosunun qərarı o vaxtkı Ermənistan rəhbərliyi tərəfindən böyük narazılıqla qarşılanıb. Ermənistan rəhbərliyi layihəni məhz Ermənistan ərazisində reallaşmasına böyük cəhd edib. Və yalnız Heydər Əliyevin nüfuzu və möhkəm iradəsi sayəsində avtomobil zavodunun təməli Azərbaycanda Gəncə şəhərində qoyulur.

Zavodun tikintisi 1989-cu ildə başa çatdırılmalı idi, 1990-cı ilin əvvəllindən isə artıq 1,5 tonluq yük avtomobillərin istehsalına başlanmalı idi. Layihəyə görə zavodun gücü il ərzində

30 min avtomobil istehsalına bərabər olub. Lakin Sovetlər Birliyinin dağılması nəticəsində zavodun tikintisi yarımçıq qalır. Lakin bütün çətinliklərə baxmayaraq 2004-cü ilin dekabrında Gəncə avtomobil zavodu işə düşür və zavod yığımından keçən ilk avtomobil işıq üzü görür. Müəssisədə ilk VAZ 11113 «OKA» markalı avtomobillərin yığımına başlanılıb. Rusiyanın Naberejniye Çelnı şəhərində yerləşən Azlitrajlı avtomobillərin istehsalı üzrə müəssisəsindən gətirilən komplektləşdirici detallar əsasında Gəncə zavodunda «OKA»nın 3 modeldə yığımı təşkil edildi. Lakin «OKA» avtomobillərin istehsalı səmərə vermədiyinə görə bu maşının istehsalı dayandırılır. Ümumilikdə, zavodda 314 «OKA» avtomobili istehsal edilib. «OKA»dan sonra zavodda «UAZ» avtomobillərin yığımına başlandı. 2005-ci ilin mayında zavod Rusiyanın «UAZ» ASC ilə əsas razılaşmanı imzalayıb və avqust ayında müəssisədə UAZ avtomobillərin yığımı təşkil olunub. «UAZ» şirkətilə bağlanmış müqaviləyə əsasən müəssisədə UAZ-ın 10 modelinin, o cümlədən HUNTER və SİMBİR modellərin yığımı həyata keçirilirdi. Ümumilikdə zavodda 243 UAZ avtomobili yığılıb.

Lakin Rusiya ilə işbirliyinin pozulması Gəncə avtomobil zavodunun fəaliyyətinə təsir etmədi. Həmin dövrdə müəssisə Çinin Can Qan və Li Fan avtomobil şirkətləri ilə əməkdaşlıq müqaviləsi bağlayır. Və 2005-ci ilin oktyabr ayında Gəncədə «Can Qan» avtomobillərin yığımına başlanılır. Zavodda 7 modeldə ortatonnajlı yük maşınların yığımı təşkil edilib. Modellərdən üçü isə «GƏNCƏ» adı ilə buraxılır. Həmin maşınlar əhalinin orta təbəqəsi üçün nəzərdə tutulduğundan, məhz bu növ avtomobillərin istehsalı səmərəli hesab edilirdi, çünki bunlara tələbat böyük idi və əhalinin alıcılıq qabiliyyətinə uyğun gəlirdi. Hazırda «Canq Qan» avtomobillərin istehsalı müvvəqəti olaraq dayandırılıb.

2006-cı ilin oktyabrında isə prezident İlham Əliyevin Belarus Respublikasına səfəri zamanı iki dövlət arasında iqtisadi əlaqələrin yaradılması, o cümlədən Minsk traktor və avtomobil müəssisələri ilə Gəncə avtomobil zavodu arasında əməkdaşlığın yaradılması barədə Belarus Respublikasının dövlət başçısı ilə razılığa gəlinib. Bu razılaşmaya əsasən zavod bu müəssisələrlə müqavilə bağlayıb, və cəmi 1 aya müəssisədə yerli mütəxəssislər yeni texnoloji xətt quraşdırır. Hətta Minskdən gələn

mütəxəssislər müəssisədə görülmən işləri yüksək qiymətləndirir. 2007-ci ildə mart ayında isə Gəncə avtomobil zavodunda yığımından keçən ilk «Belarus» markalı traktor konveyerdən düşüb. Bununla bağlı müəssisədə yığılan «Belarus 80.1» model traktorun təqdimat mərasimi keçirilib. Hazırda zavodda «Belarus 80.1», «Belarus 82.1», «Belarus 1221», «Belarus 1025», «Belarus 892», «Belarus 80X» modeldə traktorlar istehsal olunur. Paralel olaraq zavodda MAZ yük avtomobillərinin yığımı da təşkil edilib. Ağırtonnajlı yük avtomobillərinin yığımı üçün müəssisədə əlavə texnoloji xətt quraşdırılıb. Və aprelin 30-da müəssisədə yığılan «GƏNCƏ» və «PƏHLƏVAN» adları daşıyan ilk MAZ markalı avtomobillər işıq üzünə görüb. Qeyd edək ki, müəssisənin istehsal gücü ildə 1700-2000 ədəd traktor və 950-1000 ədəd yük avtomobilin istehsalına bərabərdir.

Gəncə avtomobil zavodunun illər üzrə istehsal etdiyi məhsulların həcmi aşağıdakı cədvəldə göstərmək olar:

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
MAZ avtomobili	9	70	92	122	145	161	230	295
UAZ avtomobili	74	-	-	-	-	-	-	-
Traktor	426	481	492	523	560	599	739	865
Traktor qoşqusu	5	8	15	24	30	37	74	145
Asma avadanlıq	93	110	212	403	548	613	706	795
Haller kommunal maşın	-	-	-	-	-	-	24	32
Qartəmizləyən maşın	-	-	-	2	4	5	12	18
ESU markalı asfalt kəsən	-	-	1	3	5	5	7	8
DEM-144 ekskavatoru	1	2	2	3	5	6	7	8
MUP 351 yükləyici maşın	2	4	5	8	11	14	17	21
4-5 gövdəli kotanlar	-	205	315	408	478	504	659	740

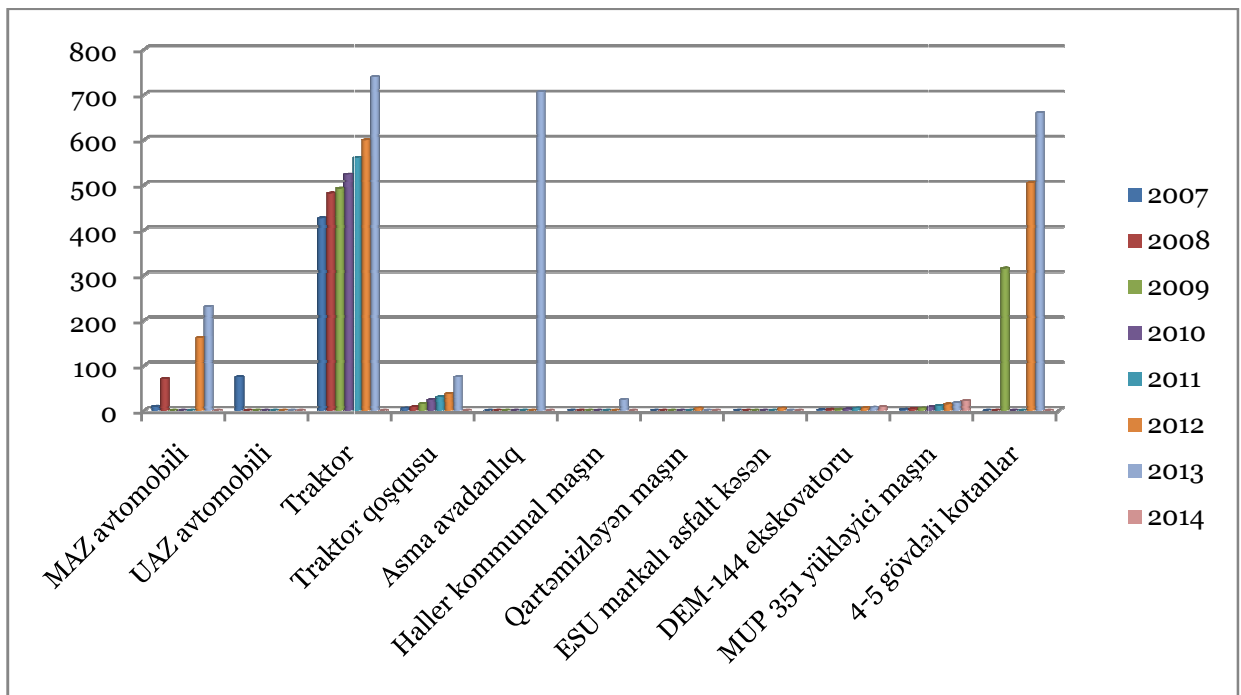
Cədvəl.

2.1. Gəncə avtomobil zavodunda illər üzrə istehsalın həcmi

Gəncə

avtomobil zavodunda 2008-ci ildə müxtəlif modeldə 481 ədəd “Belarus” traktoru, 70 ədəd MAZ 642508 yük avtomobili, 8 ədəd özünüboşaldan traktor qoşqusu, 4 ədəd

MUP 351 yükləyici maşın və 2 ədəd DEM-144 ekskavatoru istehsal edilib.Ümumiyyətlə, 2008-ci il Gəncə avtomobil zavodu üçün uğurlu il hesab etmək olar. Bir sıra layihələr həyata keçirilib.Belarusun “Dorelektromaş” müəssisəsi ilə bağlanmış müqavilə əsasında Gəncə avtomobil zavodunda kommunal texnikası üçün asma avadanlıqlarının istehsalı üçün yeni texnoloji xətt quraşdırılıb.Müəssisədə “Belarus MUP 351” modeldə 4 ədəd yükləyici maşın eksperimental yığımdan keçib.Bu maşınlar yolların təmizlənməsi, yükləyici-daşıyıcı işlər, eyni zamanda, müxtəlif kommunal tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün istifadə olunur.Qeyd edək ki, asma konstruksiyalar zavodda yığılan “Belarus 82.1” model traktorların bazısında quraşdırılır.Bundan başqa zavodda 2 ədəd ekskavator eksperimental yığımdan keçib.2008 –ci ilin noyabr ayında yeni qaynaq-yığım sexi fəaliyyətə başlayıb.Burada yükqaldırma qabiliyyəti 6 ton olan üçtərəfə aşırma ilə özüboşaldan traktor qoşquları buraxılır.Qoşquların yük platforması və çərçivəsi yerli şəraitdə istehsal olunur.Qalan komplektləşdirici detallar isə Türkiyədən gətirilir.

Şəkil 2.1. Gəncə avtomobil zavodunda istehsalın potensialının həcmi

2009-cu ilin mart ayında Gəncə avtomobil zavodunda 102 ədəd traktor istehsal edilib.Bundan 83 ədədi “Belarus 892”, 19 ədədi isə “Belarus 1221” model

traktordu. Ümumilikdə müəssisədə son 3 ay ərzində 143 traktor (121 ədəd “Belarus 892”, 21–“Belarus 1221”, 1 ədəd isə “Belarus 82.1”) buraxılıb. 2012-ci il ərzində ümumilikdə 599 ədəd “Belarus” markalı traktor, 161 ədəd “MAZ” avtomobili yığılıb. Hesabat dövründə 5 qartəmizləyən, 5 ESU markalı asfalt kəsən, 6 ədəd DEM markalı ekskavator, 37 ədəd qoşqu yığılaraq istifadəyə verilib. 2013-cü ilin noyabr- dekabr ayları ərzində “Gəncə avtomobil zavodu” İstehsalat Birliyində 211 traktor istifadəyə verilib. Bu ilin son 2 ayı ərzində “Gəncə avtomobil zavodu” İstehsalat Birliyində ümumilikdə 211 ədəd “Belarus” markalı traktor istifadəyə verilib. Hesabat dövründə 46 ədəd traktor qoşqusu istifadəyə verilib.

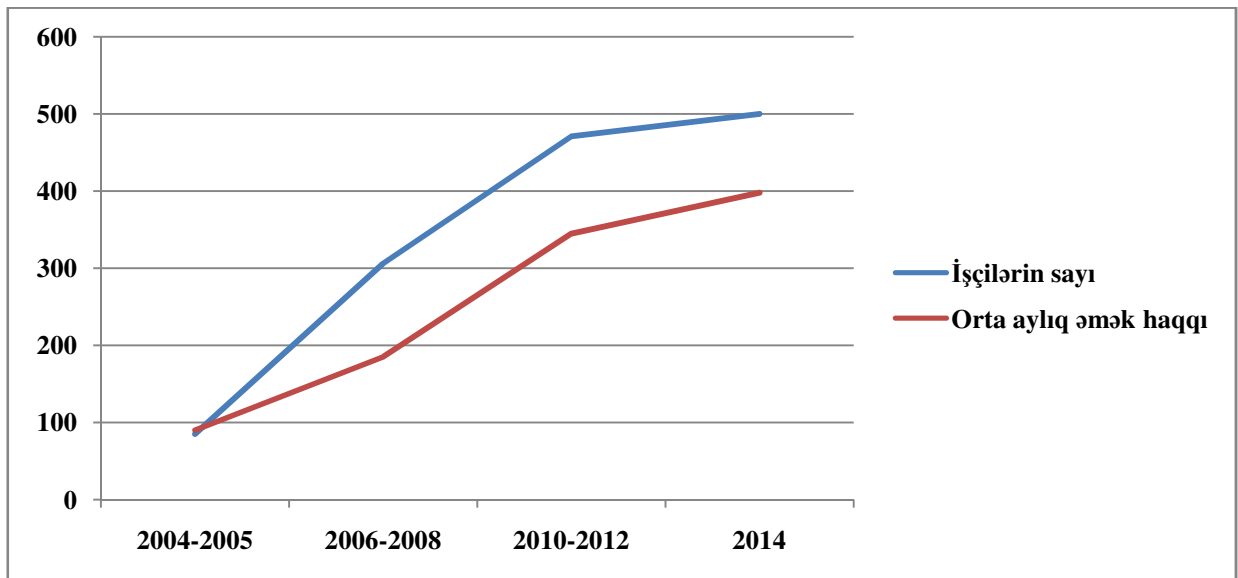
2013-cü il ərzində “Gəncə avtomobil zavodu” İstehsalat Birliyində ümumilikdə 739 ədəd müxtəlif modelli “Belarus” markalı traktor istifadəyə verilib. Bu müddətdə 230 ədəd “MAZ” avtomobili yığılıb. Hesabat dövründə 22 ədəd traktor qoşqusu, 706 ədəd asma avadanlıq istifadəyə verilib. Bu müddətdə 24 MAZ-ın bazasında ümumi tutumu 22 kubametr olan Haller kommunal avadanlıqları quraşdırılan 24 avtomobil yığılaraq istifadəyə verilib.

Gəncə Avtomobil Zavodu İstehsalat Birliyinin fəaliyyəti həm iqtisadi göstəricilər baxımından, həm də işçilərin sosial şəraiti baxımından inkişaf tempi nəzərəcarpacaq dərəcədədir. Əgər müəssisə fəaliyyətə başladığı ildə işçilərin sayı 85 idisə, 2006-2008-ci illərdə 306, 2010-2012-ci illərdə 471, hazırda isə 500-ə yaxındır. 10 ildə işçilərin sosial vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması istiqamətində də xeyli işlər görülmüşdür. Beləki, 2004-2005-ci ildə orta aylıq əmək haqqı 90 manat idisə, 2006-2008-ci illərdə bu rəqəm 185 manat, 2010-2012-ci illərdə 345 manat, hazırda isə 398 manat təşkil edir.

	2004-2005	2006-2008	2010-2012	2014
İşçilərin sayı (nəfər)	85	306	471	500
Orta aylıq əmək haqqı (man)	90	185	345	398

Cədvəl. 2.2. Gəncə avtomobil zavodunda işçilərin sayı və orta aylıq əmək haqqı

Müəssisənin işçilərinin sayını və orta aylıq əmək haqqının həcmi illər üzrə aşağıdakı qrafiki formada göstərmək olar:

Şəkil. 2.2. İşçilərin sayı və orta aylıq əmək haqqı qrafiki (illər üzrə)

Maşınqayırma üçün avtomatlaşdırma, ixtisaslaşdırma və kooperativləşdirmə xarakterikdir. Bu sahədə— metal, ixtisaslı kadr, çoxlu işçi qüvvəsi və enerji tələb olunur. Maşınqayırma —metallurgiya, kimya, meşə, yüngül sənaye sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olub, onlardan metal plastik kütlə, boya, lak, rezin parça taxta və s. alır və məhsullarını bütün təsərrüfat sahələrinə göndərir. Dağ-mədən avadanlığı, traktor və dəzgahqayırma kimi ağır maşınqayırma sahələri metal tutumlu olduğundan bu sahələr metallurgiya sahələrinə yaxın yerləşdirilir. (10, s.10)

Maşın və avadanlıqların, nəqliyyat vasitələri, avtomobil və qoşquların istehsalı zavodlarında 401,7 milyon manatlıq məhsul istehsal olunmuşdur. Əvvəlki illərlə müqayisədə maşın və avadanlıqların istehsalı sənayesi 10,2 faiz azalmış, sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı üç-dörd dəfə avtomobil və qoşquların istehsalı isə 58,2 faiz artmışdır. Əvvəlki ilə nisbətən əsas məhsul istehsalı üzrə minik avtomobillərin istehsalı 4,4 dəfə artaraq 1861 ədəd, kotanların istehsalı 33,4% artaraq 942 ədəd, traktorların istehsalı 71,2 % artaraq 1265 ədəd, yük avtomobillərin istehsalı 15,4% artaraq 284 ədəd olmuşdur.

Sənaye məhsulunun (işlərin xidmətlərin) həcmi (fəaliyyətdə olan qiymətlərdə)										
Göstərici	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Bütün sənaye (mln.manat)	9308.8	15544	22495.6	29773.3	22563.6	27978.2	35026.9	34565	33898	32110
Maşınvə avadanlıqlarını stehsalı (mln.manat)	32.8	55.7	81.6	91	93.3	151.2	156.7	151.5	257	278.5
Avtomobil, qoşquvə yarımqoşqula- rınıstehsalı (mln.manat)	5.2	4.8	17.1	17.3	0.5	3	3.8	4.5	4.6	82.4
Sairnəqliyyatv asitələrininiste hsalı (mln.manat)	13.4	16	16.1	16.5	21.1	10.2	10.3	10.5	12.5	13.4
Sairsənayemə hsullarınıniste hsalı (mln.manat)	18.7	12	13.3	13.2	8.4	12.1	4.9	10	9.5	6.2

Cədvəl 2.3. Azərbaycanı maşın və avadanlıqlar istehsalının həcmi

Maşınqayırma sənayesinin əsas tərkib hissələrindən biri də neft-qaz maşınqayırmasıdır. Neft-qaz maşınqayırması sənayesi ölkə iqtisadiyyatında önəmli rol oynayır ki, bu da öz növbəsində neft-mədən avadanlıqlarının dünya bazarına çıxartmaqla ölkəyə valyuta axını təmin edir.

Maşınqayırma özü-özlüyündə yüzdən çox ayrı-ayrı istehsal sahələri, yarım sahələr, elmi-texniki komplekslərdən ibarətdir. Yeni iş yerlərinin açılmasında, yeni məhsulların bazara çıxarılmasında, ölkə iqtisadiyyatının güclənməsində, ölkənin iqtisadi gücünün artmasında, hərbi cəhətdən güclü olmasında maşınqayırmaya alternativ bir sahə yoxdur. Bütün bu deyilənlərlə yanaşı maşınqayırma ölkənin iqtisadi gücünün barometridir.

Maşınqayırmanın səviyyəsinə görə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı haqqında aşağıdakı fikiri söyləmək olar: maşınqayırması yüksək olan ölkənin inkişaf səviyyəsi də yüksək olur. Bu gün sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında aparıcı mövqe maşınqayırmaya və onunla bağlı olan istehsal və sosial infrastrukturlara məxsusdur. Geri qalmış ölkələr bir çox cəhətdən elə ona görə geri qalmış ölkələr hesab olunur ki, onların maşınqayırma sənayesi geri qalmışdır.

İnkişaf etmiş ölkələr geri qalmış ölkənin yeraltı sərvətlərini daşıyıb aparırlar, emal sənayesinin inkişafı haqda düşünmürlər. Belə dövlətlərdə maşınqayırma bir qayda olaraq ya inkişaf etmir, ya da çox zəif səviyyədə olur. Belə hal ölkəni, əmək alətləri əldə etmək nöqtəyi-nəzərincə inkişaf etmiş ölkələrdən asılı edir. Sonda isə belə asılılıq hərbi münaqişələrə də səbəb olur.

Maşınqayırma sənayesi metal emalı ilə birlikdə 200-ə qədər yarım sahələri əhatə edir. Bir neçə səpgidə qruplaşdırılır:

1. Yaranma vaxtına görə.
2. Təyinatına görə.
3. Texnoloji xüsusiyyətinə görə.

Maşınqayırma 5 böyük qrupa bölünür.

1. Metal məmulatları istehsalı və metalemalı.
2. Ümumi maşınqayırma.
3. Nəqliyyat maşınqayırması.
4. Elektrotexnika və elektronika.
5. Cihazqayırma.

Ümumi maşınqayırmada da dinamik artım xarakterikdir. Kənd təsərrüfatı maşınları. Toxuculuq sənayesi maşınları və avadanlıqları azalır, yol-nəqliyyat maşınları, robotlar, idarə avadanlıqları istehsalı artır. Həmin sahənin ərazi nüzbatında da dəyişikliklər baş verir.

Nəqliyyat maşınqayırma sənayesi.

Avtomobilqayırma sənayesi aparıcı rola malik olduğuna görə, bu sahə lokomotiv , iqtisadiyyatın barometri adlandırılır. (İEO – 5 – 10 %). XX əsrin bütün mərhələlərində dünya üzrə avtomobil istehsalı ardıcıl olaraq artırılır. İkinci dünya müharibəsindən əvvəl dünya üzrə ildə 52 mln. ədəd olmuşdur. 2002-ci ildə cəmi məhsulun dəyəri 1,5 trln. dollara bərabərdir. 500 mlrd. dollar ABŞ-ın, 342 mlrd. Yaponiyanın, 172 mlrd. dolları Almaniyanın payına düşür. Avtomobil sənayesi daha çox inhisarlaşmış sahələrdən biridir. Beş qabaqcıl ölkənin 10 avtomobil kompaniyası istehsalın 80%-nə nəzarət edir.

2.2. Bazar münasibətləri şəraitində maşınqayırma müəssisələrində innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi

Innovasiya potensialı elmi-texniki tərəqqinin yeni məhsul və texnologiyalarda öz əksini tapan real (gerçəkləşmiş) elmi-texniki nailiyyətlərə çevrilməsini əks etdirir. Elmi-texniki innovasiya «elm-istehsal» dövrünün son nəticələrini xarakterizə edir ki, bu da elmi-texniki məhsul kimi çıxış edir və konkret tələbatların ödənilməsi üçün yeni növ elmi ideya və biliklərin, kəşflərin, ixtiraların və işləmələrin kommersiya baxımından həyata keçirilməsi məqsədilə maddiləşdirilməsidir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda göstərilir ki, elmi-texniki tərəqqinin və istehsalın inkişafı baxımından innovasiya fəaliyyəti beş cür olur:

1. Böyük innovasiya. Bu zaman inqilabi yeniliklər həyata keçirilir, istehsal strukturu, idarəetmə və iqtisadi inkişafın sürəti kökündən dəyişir.

2. Radikal innovasiya. Elmi ideyalar və ixtiralar baş verir ki, nəticədə texnoloji sistemlərin keyfiyyətinin kökündən dəyişdirilməsi və yeni istehsal sahələrinin yaranması mümkün olur.

3. Prinsipial innovasiya. Böyük ixtiralar və elmi-texniki təkliflər yaranır ki, bunların da bazasında texnikanın yenisi ilə əvəzlənməsi, fundamental elmi prinsipin saxlanması şərti ilə yeni texnologiya yaranır.

4. Mövcud texnologiyanın, obyektlərin, məhsulun və texnikanın təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş innovasiyalar. Bunun nəticəsində yeni ixtiralar meydana çıxır ki, onlar da buraxılan məhsulun əsas texniki-iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşmasına nail olur.

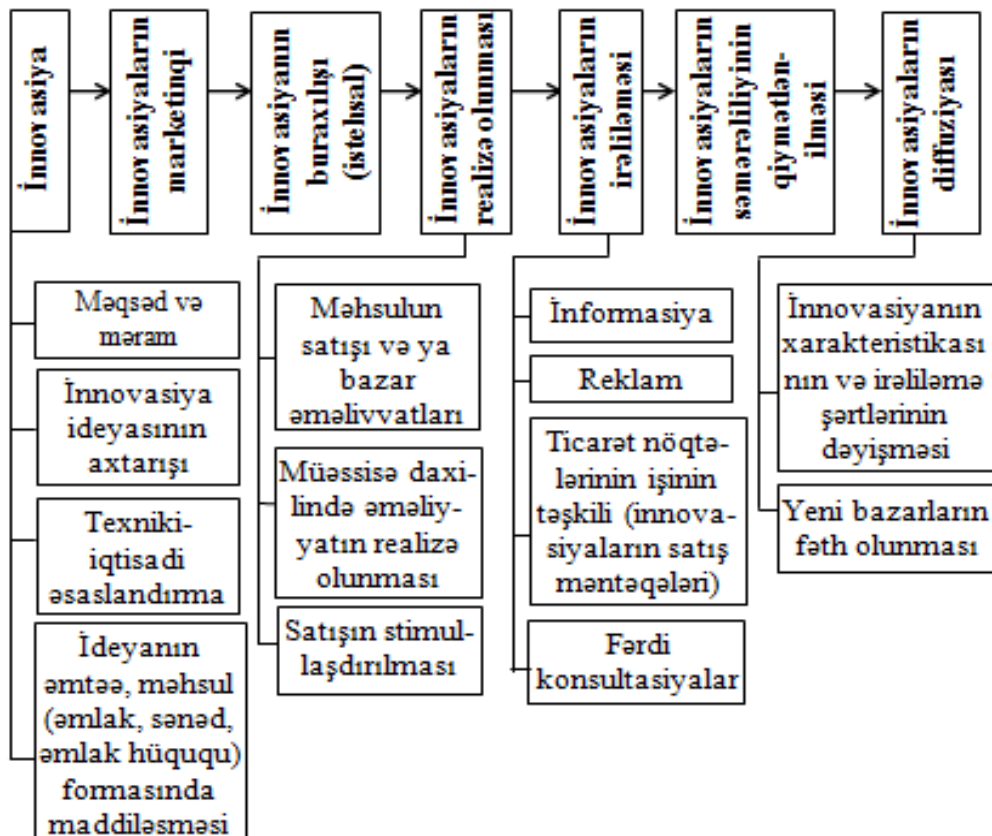
5. Sadə innovasiya. Bunun vasitəsilə istehsalda istifadə olunan texnika və texnologiyanın texniki-iqtisadi parametrlərinin bir müddət saxlanmasına nail olunur.

Innovasiyanın belə sinifləşdirilməsi, bölünməsi dünya bazarında liderliyi əldən verməmək, investisiya riskini azaltmaq və elmi-texniki inkişafın idarəetmə strategiyasının formalasması zamanı istifadə etmək üçün lazımdır. Yeniliklər üç əsas əlamətlərinə görə qruplaşdırılır:

1. yeniliyin tipinə görə;
2. həyata keçirilmə mexanizminə görə;
3. innovasiya proseslərinin xüsusiyyətlərinə görə;

İnnovasiya potensialına görə yeniliklər aşağıdakı kimi bölünürlər: -
radikal və baza yenilikləri (prinsipcə yeni texnologiyalar, idarəetmənin metodları, məhsul növləri); -
kombinə edilmiş yeniliklər (müxtəlif əlaqələndirmələrdən istifadə edərək elementlərin konstruktiv birləşdirilməsi);
-modifikasiya olunmuş yeniliklər (mövcud konstruksiyaların və prinsiplərin yaxşılaşdırılması).

İnnovasiya prosesinin başlanğıcı təşəbbüsdür. Təşəbbüs–innovasiya məqsədinin seçilməsi, innovasiyanın yerinə yetirəcəyi məsələnin qoyulduğu, innovasiyanın ideya axtarışı, onun texniki-iqtisadi əsaslandırılması və ideyaların maddilənməsini özündə əks etdirən fəaliyyətdir. (17)

Şəkil 2.3. İnnovasiya prosesinin sxemi

Uzunmüddətli davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək, “bilik iqtisadiyyatı”nı formalaşdırmaq, elmtutumlu texnologiya, məhsul (işlər, xidmətlər) yaradılmasını sürətləndirmək məqsədi ilə innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi əsas istiqamətlərdən birini təşkil edəcəkdir. Bununla əlaqədar olaraq, elmin inkişafı yerli xüsusiyyətlər və qlobal meyllər nəzərə alınmaqla prioritetləşdiriləcək və mütərəqqi dünyaya elminə səmərəli inteqrasiya prosesi davam etdiriləcəkdir. Elmi infrastruktur təkmilləşdiriləcək, elmin maddi-texniki bazası müasirləşdiriləcək və bu sahədə informasiya təminatı sistemlərinin elektron formaya keçirilməsi təmin olunacaqdır. Eyni zamanda, elmin maliyyələşdirilməsinə dövlət büdcəsi ehtiyatları ilə yanaşı, digər mənbələrin də cəlb olunması stimullaşdırılacaq ki, bu da, öz növbəsində, elmi fəaliyyətlə məşğul olan işçilərin, o cümlədən gənclərin sosial müdafiəsinin gücləndirəcək və “beyin axını”nın qarşısını alacaqdır. (6, s.27)

Ölkədə innovativ iqtisadiyyatın yaradılması məqsədi ilə elm və istehsalarasındakı əlaqələr gücləndiriləcək, tətbiqi elmi araşdırmaların bazarın tələbatına müvafiq aparılması üçün zəruri mexanizmlər yaradılacaqdır. İnnovasiya fəallığının yüksəldilməsi yolu ilə rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının stimullaşdırılması, innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri mexanizmlərin qurulması, innovasiya potensialının səmərəli istifadəsi və inkişafının təmin edilməsi məqsədi ilə dövlət dəstəyi tədbirləri reallaşdırılacaq və müvafiq qanunvericilik bazası yaradılacaqdır. İnnovativ sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və yeni fəaliyyət növlərinin və məhsullarının inkişafı üçün əlverişli mühit yaradılması ilə yanaşı, qabaqcıl texnologiyaların transferi və mənimsənilməsi istiqamətində tədbirlərin gücləndirilməsi, elmtutumlu məhsulların və texnologiyaların işlənilməsi və tətbiqi üçün texnoparklar və innovasiya zonaları yaradılması da nəzərdə tutulur. Buna görə, müvafiq normativ hüquqi baza hazırlanaraq qəbul ediləcək, innovativ sahibkarlığın və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın inkişafını təmin etməkdən ötrü İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Dövlət Fondunun fəaliyyətinin təşkili nəzərdə tutulur. İqtisadi məqsəd və resurslar, bilik və mədəniyyət sahəsinin vəzifələri ilə informasiya texnologiyalarının inkişafı arasındakı əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi uzunmüddətli

dövr üçün əqli mülkiyyətə dair Milli Strategiyada və ondan irəli gələn Dövlət Proqramında əksini tapan innovasiya potensialının inkişafına kömək edəcəkdir. Qabaqcıl dünya təcrübəsindən istifadə etməklə Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinin tələblərinə uyğun olaraq yeni bilik və texnologiyaların istifadəsini, mənimsənilməsini və yayılmasını təmin edən milli innovasiya sisteminin formalaşdırılması prosesi qarşıdakı illərdə tamamlanacaqdır. (19, s.7)

Innovasiyanın texnoloji və iqtisadi potensialını fərqləndirmək lazımdır. Bu, innovasiyanın yaradılmasından əldə edilən texniki və iqtisadi səmərəni fərqləndirməyə imkan verir.

Innovasiyanın texnoloji potensialı yeniliyin əsasında dayanan konsepsiyanın obyektiv fiziki, kimyəvi, bioloji və digər parametrlərinin son həddi ilə müəyyən edilir. O hər bir konkret vaxtda texniki səmərəliliyin texnologiyanın əldə olunmuş səmərəliliyi ilə nəzəri cəhətdən mümkün həddi arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, texniki səmərəliliyin və texniki səviyyənin ölçülməsi xalis texniki nailiyyətlərlə əlaqəli parametrlərə deyil, potensial sifarişçilər və ya istehlakçılar üçün daha çox istehlak dəyərinə malik parametrlərə əsaslanmalıdır. Bu potensial konkret texnoloji işləmə çərçivəsində, yeni imkanların mənimsənilməsi nəticəsində, getdikcə azalır. Konstruktiv prinsiplərin təkmilləşdirilməsi sürəti təcrübə-konstruktor işlərinə cəlb olunmuş resursların həcmi ilə müəyyən olunur.

Innovasiya layihələri formasında innovasiya ideyasının təqdim edilməsi və onların effektivliyinin qiymətləndirilməsi innovasiyalı inkişaf strategiyasının formalaşması prosesində mərkəzi halqadır. Innovasiyalı inkişaf strategiyasının formalaşması sistemində müəssisənin innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi təkcə strateji innovasiyanı deyil, həm də cari istehsal fəaliyyətini effektiv təmin etmək üçün müəssisənin maliyyə-iqtisadi resurslarının kifayət qədər olmasını müəyyənləşdirmək məqsədilə aparılır. Bu yanaşmanın təyinatı ondan ibarətdir ki, o, cari istehsal və strateji innovasiya fəaliyyətləri arasında dinamik uyğunluğun müəyyənləşdirməyə və yeni, yaxud yaxşılaşdırılmış texnologiyaların reallaşdırılmasında son dəfə seçim etməyə imkan verir.

Innovasiyalı potensialın qiymətləndirilməsi, hər şeydən əvvəl, innovasiyanın inkişafı müəssisənin maliyyə dayanıqlığını təhlil etməyə imkan verir. Eyni zamanda bu yanaşma cari istehsal ehtiyatları və müəssisənin innovasiyalı inkişafındakı investisiya xərcləri arasında dinamik uzunluğumüəyyənləşdirməyə kömək edir. Bu əsasda innovasiya potensialının tipinin müəyyənləşdirilməsi müəssisənin maliyyə vəziyyəti mövqeyindən innovasiyalı inkişafının seçilən istiqamətinin düzgünlüyünə nəzarət etməyə imkan verir. Sözügedən metod innovasiyalı inkişaf strategiyasının müəyyənləşdirilməsində tamamlayıcı mərhələ sayılır.

Praktika göstərir ki, müəssisənin innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi metodu təkcə innovasiyalı inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanması üçün deyil, həm də digər məqsədlər üçün istifadə oluna bilər. Müəssisənin innovasiya potensialının qiymətləndirilməsinin müsbət nəticələrindən istifadə edilən yeni, yaxud yaxşılaşdırılmış texnologiyaların seçilməsi prosesində tamamlayıcı mərhələyə xidmət edə bilər. Yalnız bundan sonra seçilmiş innovasiyalı inkişaf strategiyasının reallaşdırılması mərhələsinə keçmək olar. Qeyd edilən strategiyanın effektiv yerinə yetirilməsi üçün innovasiya layihəsi əsas ola bilər, hansı ki, gələcək tədbirlərin müddətini, resursları və icraçıları özündə əks etdirir.

Sənaye müəssisələrində innovasiya yönümlü texnologiyaların tətbiqi, innovativ istehsalın inkişafı nəticəsində ölkədə Ümumi Daxili Məhsulun həcmi artmışdır. Bəzi iqtisadçılar «yenilik» və «innovasiya» anlayışlarını eyniləşdirməyə çalışırlar. Bu fikirlə qətiyyən razılaşmaq olmaz. Yenilik – hər hansı fəaliyyət sferasında istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə fundamental, tətbiqi tədqiqatların, işləmələrin və ya eksperimental işlərin nəticəsidir. Yenilik ixtira, kəşf, patent, əmtəə nişanı, səmərələşdirici təklif şəklində tərtib oluna bilər.

Innovasiya idarəetmə obyektinin dəyişdirilməsi və iqtisadi, sosial, ekoloji, elmi-texniki və digər növ effektin alınması məqsədilə yeniliklərin tətbiqinin son nəticəsidir.

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisə elm və texniki nailiyyətlərini, ixtiraları tətbiq edərək öz fəaliyyətini daim təkmilləşdirməyə çalışır. Innovasiya

prosesi aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

- yeni növ məhsulun mənimsənilməsi və buraxılan məhsulun modernləşdirilməsi;
- yeni maşın, avadanlıq və materialların istehsalata tətbiqi;
- yeni texnologiyaların və məhsulun istehsalı üsullarından istifadə edilməsi;
- istehsalın təşkili və idarəetmənin mütərəqqi metodları, vasitələri və qaydalarının tətbiqi.

İqtisadiyyatın bütün sahələrində innovasiya proseslərinin genişləndirilməsinin əsas amili istehsalın elmi-texniki nailiyyətlərə uyğun tələbatından irəli gəlir. İnnovasiya nəzəriyyəsiindən lazımınca istifadə etmək üçün proseslər arasında bir başa əlaqəni o mənada öyrənmək lazımdır ki, texniki yeniliklər təşkilati və iqtisadi dəyişikliklərlə nəticələnsin.

İnnovasiyaların ümumi iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı göstəricilər sistemindən istifadə edilə bilər:

- a) İnteqral səmərə;
- b) Rentabellik indeksi;
- c) Rentabellik norması;
- d) Ödəmə müddəti.

a) İnteqral effekti hesabat dövrü ilə bir il, adətən ilk il üçün, nəticə və xərclərin diskontlaşdırılması nəzərə alınmaqla, innovasiyaya çəkilən xərclərin fərq qiymətidir. İnteqral effektinin başqa adları da var, məsələn: xalis diskontlaşdırılmış gəlir, gətirilən xalis və ya müasir xalis dəyər, gətirilən xalis səmərə.

b) İnnovasiyaların rentabellik indeksi gətirilən gəlirlərin bu tarixə gətirilən innovasiya xərclərinə olan nisbətidir. Rentabellik indeksi inteqral səmərə ilə sıx bağlıdır, əgər inteqral səmərə müsbətdirsə, onda rentabellik indeksi $JR < I$, və əksinə. Əgər $JR < I$ onda innovasiya layihəsi iqtisadi səmərəli hesab olunur, əks halda isə səmərəsizdir. Vəsaitlərin çatışmazlığı şəraitində üstünlük rentabellik indeksi daha yüksək olan innovasiya layihələrinə verilməlidir.

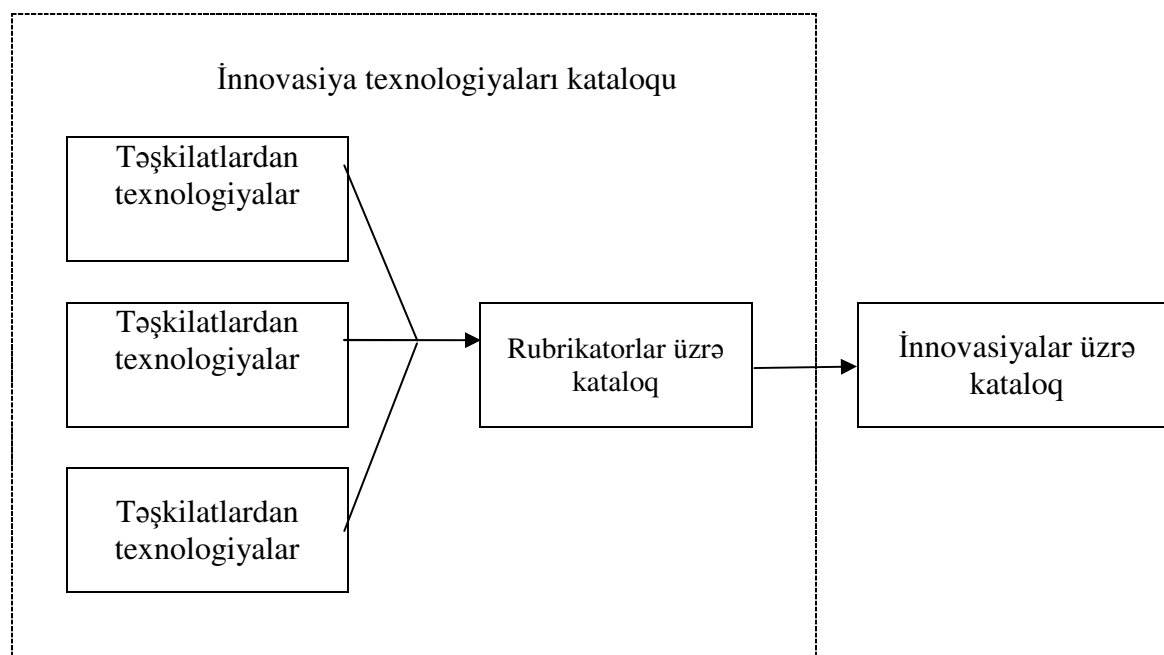
c) Rentabellik norması müəyyən illər ərzində gəlirlərin diskontlaşma həcmi innovasiya qoyuluşlarına bərabər olan diskont normasını özündə ehtiva edir. Bu

halda innovasiya layihəsinin gəlir və xərcləri hesabat vaxtına gətirilməsi yolu ilə müəyyən olunurlar.

d) Ödəmə müddəti sərmayələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin ən geniş yayılmış göstəricilərindən biridir. Təcrübədə istifadə olunan göstəricidən fərqli olaraq–kapital qoyuluşunun özünü ödəmə müddəti gəlirin deyil, innovasiyalara qoyulan sərmayə vəsaitlərinin hazırki dəyərində olan pul kütlələrinin cəminə gətirilməsini təmin edən pul dövriyyəsinə əsaslanır.

Elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi sənaye məhsullarının daim yeniləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Sənaye məhsulu hər 5 ildən bir təqribən 80 faiz yeniləşir. Son 20 il ərzində məhsulun illik yeniləşmə səviyyəsi 4-5 dəfə; daha mütərəqqi sahələr üzrə 6-7 dəfə artmışdır. Son illərdə sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə (ABŞ, Yaponiya, Almaniya və s.) yüksək riskli texnologiyanın xüsusi çəkisinin artması müşahidə olunur. Mütərəqqi texnologiya üzrə hazırlanmış məhsulların həyat tsikli adi sənaye məhsullarına nisbətən 3 dəfə kiçik olur.

Innovasiya texnologiyalarına əsaslanan müəssisələrin yaradılması respublikada yerli məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyini artırır, istehsal olunan məhsulların beynəlxalq bazara çıxarılmasına səbəb olur.

Şəkil 2.4. İnnovasiya texnologiyalarının ümumi sxemi

Innovasiya prosesi əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, tədavül xərclərinin azaldılması və məhsul satışında keyfiyyətin yüksəldilməsi və qiymətin aşağı salınması ilə müşahidə olunur. Məhz yeniliklərin dəqiq mexanizminə arxalanaraq kompaniyalar və firmalar öz məhsullarının rəqabətə davam gətirməsini təmin edirlər, tələbatın formalaşmasında təşəbbüsü əldə saxlayırlar. Yenilik səviyyəsinə və iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə innovasiya məhsulunun həcmi aşağıdakı kimidir: (26)

Yenilik səviyyəsinə və iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə innovasiya məhsulunun həcmi, min manat								
	Əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış və ya yeni tətbiq olmuş məhsul				Təkmilləşdirilmiş məhsul			
	2011	2012	2013	2014	2011	2012	2013	2014
Maşın və avadanlıqlardan başqa hazır metal məmulatların istehsalı	-	-	1159	-	-	-	-	-
maşın və avadanlıqların istehsalı	-	890.3	238.4	-	105.9	686.2	798.3	-
maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	1,295	496.8	-	-	-	102.1	44.1	-

Cədvəl 2.4. Yenilik səviyyəsinə görə innovasiya məhsulunun həcmi

“Sənaye ili” dövlət proqramına əsasən Sumqayıt, Mingəçevir və Gəncədə uyğun olaraq kimya, maşınqayırma və metallurgiya sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün innovasiya infrastrukturunu subyektləri açılması üzrə bir çox işlər görülür. Innovasiya infrastrukturunun subyektini olan Sumqayıt Kimya Sənaye, Balaxanı Sənaye və Yüksək Texnologiyalar parklarını misal göstərə bilərik.

Ölkəmizdə digər prioritet istiqamətlərindən biri respublikada innovasiya iqtisadiyyatının formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsidir. Bu keçid innovasiya infrastrukturunun və potensialın struktur dəyişikliklərini tələb edir.

Innovasiya iqtisadiyyatının yaradılması - Respublikanın inkişafının prioritet göstəricilərindəndir. Bu gün təbii ehtiyatlar ocağı olan Azərbaycan qeyri-neft

sahələrinin inkişafına istiqamətlənir. Bu da ölkədə elmi-təhsil kompleksinin, sənayenin inkişafını sürətləndirməyi tələb edir. Respublikada biliyə əsaslanan yeni innovasiya biznesinin yaradılması imkanları inkişaf etdirilməlidir.(13,s.2)

2.3. Maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensialından istifadəsəmərəliliyinin dinamikası

İstehsal potensialı məlum olduğu kimi, müəssisənin imkanlarının məcmusudur. Potensialın reallaşdırılması, başqa sözlə, gerçəkləşdirilməsi isə inkişafın əsas yoludur. İnnovativ proseslər istisnasız olaraq firmanın istehsal resurslarının hamısında keyfiyyət dəyişiklikləri apara bilir. Bu halda firmanın istehsal aparatı həmin keyfiyyət dəyişiklikləri ilə bağlı kəmiyyətə çoxalır, nəticədə onun istehsal potensialı genişlənir. Dinamik rəqabət şəraiti dövründə yeniləşdirilməyən texnoloji baza əsasında istehsalın artması mənfi nəticələrə gətirib çıxarır, çünki rəqabət və tələbin tam ödənilməsi nəticəsində belə məhsulun istehlak dəyəri, başqa sözlə, yenilik səviyyəsi getdikcə azalmış olur.

Müasir iqtisadi inkişafın fərqləndirici cəhəti elmin istehsala təsiri ilə yanaşı iqtisadi mühitin də elmi-texniki fəaliyyətə əks təsirinin güclənməsidir. Elmi-texniki tərəqqi fundamental və nəzəri tədqiqatları, konstruktor-texnoloji işləmələri, tətbiqi axtarışları, yeni texnika növlərinin hazırlanması, sınaqdan keçirilməsi, mənimsənilməsi, sənaye üsulu ilə istehsalı və iqtisadiyyata tətbiqi mərhələlərini özündə birləşdirən mürəkkəb və fasiləsiz olan bir prosesdir.

İqtisadi inkişafın yeni mərhələsində elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin mənimsənilməsi iqtisadi artımın əsas həlledici amilinə çevrilmişdir. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin iqtisadiyyatlaşdırılması və cəmiyyətə, nisbətən qısa zaman kəsiyində, ictimai fayda gətirməsinə səbəb onun çoxplanlılığı, əhatə dairəsinin genişliyidir; təsir sferası və ölçüsünə görə elmi-texniki tərəqqi ictimai-iqtisadi, sosioloji prosesləri bünövrəsindən zirvəsinə qədər əhatə etməklə onların mahiyyətində dəyişiklik aparmaqla, onlara yeni keyfiyyət verir.

Maşınqayırma ağır sənayenin bir sahəsi olub müxtəlif maşınlar, avadanlıqlar, cihazlar, həmçinin müdafiə əhəmiyyətli məhsullar və istehlak malları

istehsal edən iqtisadiyyat sahəsidir.

İqtisadiyyatın bütün sahə və bölmələrini əmək aləti ilə təmin etdiyinə görə mütəxəssislər maşınqayırmanı sənayenin ürəyi adlandırırlar. Maşınqayırma elmtutumlu sahədir və elmi-texniki tərəqqinin bələdçisidir. Maşınqayırma eyni zamanda elmi-texniki nailiyyətlərin sınaqdan keçirilməsi poliqonudur. Yeni texniki, texnoloji, təşkilati, estetik, ergonomik ideyalar, fikirlər bu sahədə yaranır, burada həyata vəsiqə alır. Əhalinin daha savadlı hissəsi bu sahədə çalışır.

Maşınqayırma klassik mühəndislik elmi olub, təkcə maşınların, mühərriklərin və ötürmələrin hazırlanması ilə məhdudlaşmır. Müasir maşınqayırma texnikanın başqa sahələri ilə kəsişən bir çox yeni sahələri də əhatə edir. Bu sahənin kökü fizikaya əsaslanan mexanika, termodinamika, materialşünaslıq və o cümlədən konstruksiyaetmə, simulyasiya, modelləşdirmə kimi müasir informasiya texnologiyası ilə də bağlıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün yeniliklərin yaradılması və tətbiqi çox vacibdir. Yeniliklər bazar qanunlarının tələblərinə uyğun olaraq cəmiyyət – istehsal – istehlak proseslərində iştirakçılara qarşılıqlı fayda verir.

Müasir iqtisadi inkişafın fərqləndirici cəhəti elmin istehsala təsiri ilə yanaşı iqtisadi mühitin də elmi-texniki fəaliyyətə əks təsirinin güclənməsidir. Elmi-texniki tərəqqi fundamental və nəzəri tədqiqatları, tətbiqi axtarışları, konstruktor-texnoloji işləmələri, yeni texnika nüsxələrinin hazırlanması, sınaqdan keçirilməsi, mənimsənilməsi, sənaye üsulu əsasında istehsalı və iqtisadiyyata tətbiqi mərhələlərini özündə birləşdirən mürəkkəb və fasiləsiz bir prosesdir.

İqtisadi inkişafın müasir mərhələsində elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin mənimsənilməsi iqtisadi artımın həlledici amilinə çevrilmişdir. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin iqtisadiyyatlaşdırılması və cəmiyyətə, nisbətən az zaman kəsiyində, ictimai fayda gətirməsinə səbəb onun çoxplanlılığı, əhatə miqyasının genişliyidir; təsir sferası və ölçüsünə görə elmi-texniki tərəqqi ictimai-iqtisadi, sosioloji prosesləri özülündən zirvəsinə qədər əhatə etməklə onların mahiyyətində dəyişiklik aparır, onlara yeni keyfiyyət verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, müəssisələrdə istehsalda innovasiyanın tətbiqindən əldə olunan səmərənin aşağıda göstərilən növləri fərqləndirilir :

Səmərənin növləri	Amillər, göstəricilər
1. İqtisadi	İnnovasiyanın həyata keçməsi ilə şərtlənən nəticə və xərclərin bütün növlərini dəyər ifadəsində nəzərə alan göstəricilər
2. Elmi-texniki	Yenilik, sadəlik, faydalılıq, estetiklik, yığcamlıq
3. Maliyyə	Maliyyə nəticələrinin əks olunduğu göstəricilər
4. Resurs	İnnovasiyanın istehsalın həcminə və ya digər resurs növünün istehlakına təsirini əks etdirən göstəricilər
5. Sosial	İnnovasiyanın reallaşdırılmasının sosial nəticələrini nəzərə alan göstəricilər
6. Ekoloji	İnnovasiyanın ətraf mühitə təsirini nəzərə alan göstəricilər: Səs-küy, elektromaqnit sahə, işıqlanma (görünüş komfortu), vibrasiya.

Cədvəl 2.5. İstehsalda alınan səmərənin növləri

Milli iqtisadiyyatın dinamik və effektiv inkişafı maliyyə ehtiyatlarından məqsədyönlü və peşəkarcasına istifadə edilməsi əsasında mümkündür. Maliyyə vəsaitlərindən düzgün və savadlı istifadə olunması iqtisadi artım tempinin sürətlənməsinə, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin səmərəli təşkilinə, büdcə sisteminin balanslaşdırılmasına, əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə və

sosial mühafizəsinə, inflyasiyanın cilovlanmasına və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin istehsal siyasəti, təkcə, müəssisənin istehsal imkanları əsasında yox, həm də, potensial alıcıların onun satılıq məhsuluna olan tələbatı əsasında qurulmalıdır. (9, s.63)

Bazarın tədqiqi və segmentləşdirilməsi şöbəsində marketinqin informasiya təminatı, normativ – metodiki sənədlərdə marketinq konsepsiyasının realizəsi, əmtəə rəqabətçilərin rəqabət qabiliyyətinin tədqiqi və bazarın segmentləşdirilməsi qrupları yaradıla bilər.

Bazar iqtisadiyyatından törənmiş marketinq, müəyyən mənada, istehsalın fəlsəfəsidir. O, bazarın şərtlərinə və tələblərinə tamamilə (elmi tədqiqat və layihə – konstruktor işlərindən başlayaraq, satış və qulluğa qədər) tabe olan, iqtisadi, siyasi, elmi – texniki və sosial amillərin geniş spektrinin təsiri altında daima dinamik inkişafdadır. İstehsalçı müəssisələr və eksportçular, marketinqə, məqsədlərinə ən yüksək iqtisadi səmərəliliklə çatmaq üçün, bir vasitə kimi baxırlar. Lakin, bu o zaman real olur ki, istehsalçı: sistematik olaraq öz elmi – texniki, istehsalat və satış planlarını bazar şəraitindəki dəyişikliklərə uyğun düzəltmək imkanına malik olsun: öz material və intellektual resursları ilə, marketinq tədqiqatlarının nəticələrinə əsaslanaraq, strateji və taktiki məsələlərin həllində lazımi çevikliyi təmin etmək üçün manevr edə bilsin. Bu şəraitdə, marketinq, müəssisənin istehsal – ticarət fəaliyyətinin uzunmüddətli və operativ planlaşdırılması üçün; istehsalın eksport proqramlarını düzəltmək üçün; müəssisə kollektivinin elmi – texniki, texnoloji, investisiya və istehsal – satış işlərinin təşkili üçün özül (əsas) olur. Marketinqin özünün idarə olunması isə, müəssisənin idarə olunma sisteminin əsas elementi olur. İri maşınqayırma müəssisənin marketinq xidmətinin texniki quruluşunu nəzərdən keçirək.

Şəkil 2.5. Maşınqayırma müəssisələrində marketing xidmətinin texniki quruluşu

Müəssisənin strategiyasının formalaşdırılması şöbəsində firmanın rəqabət üstünlüklərinin proqnozlaşdırılması, firmanın strategiyasının formalaşdırılması marketing konsepsiyasının realizə edilməsinə nəzarət bölməsi yaradıla bilər.

Strateji planlaşdırma şöbəsində keyfiyyətin artırılması strategiyasının proqnozlaşdırılması və resurslara qənaət, müəssisənin texniki və sosial siyasətinin proqnozlaşdırılması, əmtəə və firmanın rəqabət qabiliyyətinin normativlərinin proqnozlaşdırılması, müəssisənin biznes planının quruluşunun formalaşdırılması kimi bölmələr yaradıla bilər.

Müəssisənin reklam və satışın stimullaşdırılması şöbəsində müəssisənin istehsal etdiyi əmtəənin bazardakı yeri, həmin məhsula olan tələbatı öyrənilə bilər. Qısamüddətli marketing planları satış həcmnin mövsüm dəyişməsinə malik olan şirkətlər hazırlayır, uzunmüddətli marketing planlarına malik olan şirkətlərdə isə bazarın durumu gələcək 20 il müddətinə araşdırılır və şirkət bu müddət ərzində bazarın mümkün tələblərini ödəmək üçün öz gələcək fəaliyyətini planlaşdırır.

Marketing – çeşidlərin və istehsal olunan məhsulların həcmnin; qiymətlərin təyin olunmasının; seçilmiş bazarlar arasında məhsulların bölüşdürülməsinin və onların, müəyyən istehlakçıların tələblərini təmin etməkdən ötrü, satışın həvəsləndirilməsi ilə bağlı olan planlaşdırma sistemidir.

Marketing – istehsalın təşkili və məhsulun satışı ilə bağlı kompleks sistem olub, konkret istehlakçıların tələblərinin ödənilməsinə və bazarın tədqiq olunması

və proqnozlaşdırılmasının əsasında, eləcə də, eksportçu müəssisənin daxili və xarici mühitini öyrənməklə; marketinq proqramları vasitəsilə bazarda hərəkət strategiyası və taktikasını işləyib – hazırlamaqla, yəni onların hesabına qazanc almağa yönəldilmişdir.

Marketinq – təşkilatın istehsal – satış fəaliyyətini idarə etmə sistemi olub, bazar şərtlərini nəzərə almaqla və onlara aktiv təsir göstərmək vasitəsi ilə, münasib qazanc (mənfəət) almağa yönəldilmişdir.

Fəsil III. Bazar münasibətləri şəraitində maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensialından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri

3.1. Müasir dövrdə maşınqayırma müəssisələrinin istehsal potensialının inkişaf istiqamətləri

Müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələr elmi-tədqiqat və layihə-təcrübə işlərinə çəkilən xərclərin yarısından çoxunu maşınqayırma istehsalının inkişafına yönəldirlər. Maşınqayırma müəssisələrində istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində müasir inkişaf etmiş ölkələrin istehsal təcrübəsindən istifadə nəticəsində yeni imkanlar yaranmışdır. Bazar münasibətləri şəraitində maşınqayırma müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətli, elmtutumlumütərəqqi sənaye məhsulları istehsal etmək, bu sahədə regionda həmin sənaye istehsalı üzrə ixtisaslaşması üçün dünya maşınqayırma sənayesində istehsal potensialının inkişaf istiqamətləri aşkarlanmalıdır. Beynəlxalq statistika maşınqayırma sənayesini 5 qrupa bölür: metalyayma, qeyri-elektrik maşınqayırma, elektrik maşınqayırma, nəqliyyat avadanlıqları və dəqiq alətlər. Maşınqayırmanın inkişafına yönəldilmiş vəsaitin sahələrdaxili bölüşdürülməsində bu sahələrin inkişafına differensial yanaşılır, tələb və təklif nəzərə alınır.

Maşınqayırma məhsulunun ticarəti də dünya ticarətində əhəmiyyətli yer tutur. Dünya ixracatının ümumi həcmində maşın və avadanlıqların xüsusi çəkisi 37%-ə çatır. Ümumi ixracatda maşınqayırma məhsulunun xüsusi çəkisi Yaponiya dövlətində 64%, ABŞ və Almaniyada 48%, İsveçdə 44%, Kanadada isə 42%, təşkil edir. Maşın və avadanlıqların dünya üzrə ticarətinin 80%-i inkişaf etmiş ölkələrin payına düşür. İnkişafda olan ölkələrin payı 10%, Rusiya Federasiyasının isə dünya maşınqayırma məhsulu üzrə ixracatdakı payı cəmi 1%-dən də az təşkil edir. Bu göstəricilər bir daha sübut edir ki, maşınqayırma aparıcı sahədir, lakin hər bir istənilən dövlət onu inkişaf etdirmək iqtidarında deyil. İnkişaf etmiş dövlətlər isə bu problemin öhdəsindən uzun illərdir ki, bacarıqla gəlirlər. Bir qayda olaraq, bu dövlətlərin sənayesində maşınqayırmanın xüsusi çəkisi çox (32-38%) olur. Dünya maşınqayırmasının sənaye məhsulu həcmindəki xüsusi çəkisi təxminən

35% təşkil edir.

Son illərdə ölkəmizdə həyata keçirilən uğurlu iqtisadi siyasət nəticəsində sənayeləşmə prosesi daha da sürətlənmişdir. Düşünülmüş neft-qaz strategiyasının həyata keçirilməsi ölkənin dayanıqlı maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasına və bununla da mövcud sənaye potensialından səmərəli istifadə imkanlarının genişləndirilməsinə şərait yaratmışdır.

Maşınqayırma ağır sənaye kompleksi olaraq əmək alətləri, istehlak predmetləri və müdafiə xarakterli məhsullar istehsal edən bir sahədir. Bu sahə, ümumilikdə, iqtisadiyyatın texniki təminat bazası olaraq, istehsalatda əmək məhsuldarlığını yüksəltməklə insanların maddi rifahının yaxşılaşmasına xidmət edir. Bu gün ölkəmizdə maşınqayırma sənayesi müəssisələri iqtisadiyyatın milli gəlir baxımından mühüm sahəsi hesab olunub, ümumi sənaye strukturunda xüsusi çəkiyə malikdir. Müstəqillik illərində müəssisələrin özəlləşdirilməsi, səhmdar cəmiyyətlərə çevrilməsi, eləcə də mühüm əhəmiyyətə malik müəssisələrin maddi-texniki bazasının yenidən qurulması, yeni istehsal sahələrinin yaradılması maşınqayırmanın tamamilə yeniləşməsinə, bazara uyğun fəaliyyət göstərməsinə səbəb olmuşdur. İnkişafını bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun quran Azərbaycanda sənayenin bütün sektorlarının, o cümlədən maşınqayırmanın inkişafı məqsədilə xüsusi proqramlar qəbul olunaraq icra edilir. Son illər bu sahəyə dövlət dəstəyi gücləndirilmişdir. Maşınqayırma sənayesinin inkişaf etdirilməsi, rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının təmini, maşınqayırma sənayesi məhsullarına olan daxili tələbatın ödənilməsinə nail olunması, maşınqayırma sənayesinin inkişafı əsasında digər istehsal və xidmət sahələrinin inkişafı üçün zəmin şəraitin yaradılması istiqamətində ardıcıl tədbirlər görülür. Son illər maşınqayırma müəssisələrinin yeni texnologiyalar əsasında təchizatı onların istehsal güclərinin artmasına səbəb olmuşdur. Hazırda Azərbaycan maşınqayırma sənayesində rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalına malikdir. Bu sırada avtomobillərin istehsalı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Ölkəmizdə artıq bir neçə ildir ki, həm yük, həm də minik maşınlarının istehsalı həyata keçirilir. (34)

2009-cu ilin May ayında Pekində keçirilən Çin-

Azərbaycan biznes-forumu çərçivəsində Naxçıvan Avtomobil Zavodu və Çinin "CHONGQING LIFAN INDUSTRY (GROUP) IMP. & EXP. CO., LTD." Avtomobil şirkəti arasında əməkdaşlıq sazişi imzalandı. Sazişə əsasən, Naxçıvanda "LİFAN" markalı minik avtomobillərinin yığımlı təşkil olunacaqdı. (33)

Ölkəmizdə gedən güclü sənayeləşmə prosesindən heç də geri qalmayan Naxçıvan Muxtar Respublikasında da yeni texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan istehsal sahələrinin, xüsusilə avtomobillərin buraxılışı diqqət mərkəzindədir. 2010-cu ildə Naxçıvan Avtomobil Zavodunun istifadəyə verilməsi bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün Naxçıvanda "Lifan" avtomobillərinin istehsalı maşınqayırma sənayesinin inkişafını sürətləndirən əsas amillərdəndir. Öz texniki göstəricilərinə və dizaynına görə qonşu ölkələrin istehsal etdiyi maşınlardan geri qalmayan bu avtomobillər daxili bazarda xüsusi yer tutur. Gələcəkdə "Lifan"-ın yeni versiyalarının buraxılışı da nəzərdə tutulur ki, bu da avtomobil sənayesində yeni keyfiyyət dəyişikliklərinin yaranmasına imkan verəcəkdir. İstehsal prosesi konveyer üsulu ilə təşkil edilən müəssisədə 2012-ci ilin yanvarından etibarən "NAZ-Lifan X-60" modelinin kütləvi istehsalına başlanılıb. Həmçinin müəssisədə təcrübə-sınaq məqsədilə 2012-ci ilin sonundan 6 nəfərlik mikroavtobus və 800 kiloqram yükləyən avtomobillərin hissələrinin istehsalı həyata keçirilir. Hazırda ölkəmizdə avtomobil bazarı daha çox xarici ölkələrin istehsal məhsulları hesabına təmin olunsun da, yaxın illərdə yerli və müştərək müəssisələrin istehsal fəaliyyətinin güclənməsi nəticəsində milli brendlər daxili bazarda xüsusi yer tutmağa başlamışdır. Zavodda Almaniya, Belçika və İtaliyada hazırlanan son model avadanlıqlardan istifadə edilir. Zavodun ümumi sahəsi 2.6 ha təşkil edir. Bura 2472m² sahəsində istehsal sexi, 720m² sahəsində anbar, 2538m² sahəsində dayanacaq meydanı, 500m² əhatə edən sınaq meydançası və 450m² sahəsində sərgi salonu daxildir. Müəssisə ildə 5000 ədəd avtomobil istehsal etmək gücünə malikdir. Birinci il müəssisədə 1000 ədəd avtomobil istehsal olunması nəzərdə tutulub. Zavodda 50 nəfər yerli işçi çalışır. İstehsal prosesi Çinli mütəxəssislərin nəzarəti altında aparılır. "Lifan Group"-un dövlət səviyyəli texnoloji mərkəzləri və Çində akkreditasiya olunmuş sınaq mərkəzi var. 2011-ci ilin noyabrında Çinin

İnkişaf və İslahat Komitəsi Çin zavodlarında tədqiqat və texniki mərkəzlərinin təftiş komissiyasının nəticələrini elan etdi. “Lifan” şirkətinin dövlət əhəmiyyətli texnoloji mərkəzi 81 xalla 201-ci, avtomobil istehsalı üzrə 8-ci, motosiklet istehsalı üzrə isə 2-ci yerdədir. İnnovativ texnologiyaların inkişafı və yaradılması baxımından “Lifan” texnoloji mərkəzi yüksək səviyyəli tədqiqat və inkişaf mərkəzidir. Burada aşağıda göstərilən texnoloji innovasiyalar tərtib edilir və təkmilləşdirilir: nəqliyyat vasitələri üçün (davamlı dəyişən klapanlı) VVT, yanacaqın mühərrikə ikili daxil olunması texnologiyası, yeni enerji texnologiyası, su soyutma texnologiyası, multi klapanlı texnologiya, mühərrikin böyük litraj texnologiyası, elektrik texnologiya və sqabaqcıl sahələr. 2012-ci ilin dekabrında 8007 yerli və xarici məhsulu patentləşdirməklə tərəfdaşları arasında patent sayına görə 1-ci yeri tutmuş və avtomobil və motosiklet istehsalı üzrə seçilən 50 güclü milli texnoloji mərkəz arasında 41-ci yeri tutmuşdur. “Lifan” elmi və texnoloji yeniliklərlə bağlı bir çox mükafatlara, o cümlədən 2 dəfə milli elmi və texnoloji tərəqqi mükafatına və 13 dəfə milli mükafata, Çuntsin şəhərinin elmi və texnoloji tərəqqi mükafatına, 200 dəfə bələdiyyə mükafatına layiq görülmüdü.

Dünyanın ən nəhəng maşınqayırma müəssisələrinin Azərbaycanda öz istehsal sahələrini yaratmaq niyyətlərinin gerçəkləşməsi isə bu sahənin yüksək inkişafını təmin edəcəkdir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, maşınqayırma sənayesinin davamlı şəkildə inkişafı minlərlə yeni iş yerlərinin açılması deməkdir. Bu isə insanların məşğulluğunun təmin olunması, sosial vəziyyətlərinin yaxşılaşması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Son dövrlərdə həyata keçirilən sənayeləşmə tədbirləri nəticəsində sənayenin diversifikasiyası genişləndirilmiş, yeni istehsal gücləri istifadəyə verilmiş, yeni texnologiyalara əsaslanan rəqabətqabiliyyətli zavodlar yaradılmışdır. Sumqayıt Texnologiyalar Parkının, Alüminium İstehsalı Kompleksinin və Azərbaycan Polad İstehsalı Kompleksinin yaradılması, Bakıda Gəmiqayırma zavodunun istifadəyə verilməsi qeyri-neft sənayesinin növbəti mərhələdə daha dərin şaxələndirilməsi üçün geniş imkanlar yaradır. (22)

Ötən dövrdə ölkədə qeyri-neft sənayesinin əsas halqalarını formalaşdıran maşınqayırma, avadanlıq

istehsalı, cihazqayırma sahələrində yeni rəqabətqabiliyyətli müəssisələr yaradılmış, həmçinin Gəncədə traktor və kənd təsərrüfatı texnikası, Naxçıvanda avtomobil, Mingəçevirdə elektron avadanlıqlar istehsal edən müəssisələri qurulmuşdur.

Azərbaycanın iqtisadi və sənaye potensialının gücləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynayacaq Bakı Gəmiqayırma Zavodunun tikintisi respublikamızda həyata keçirilən ən iri infrastruktur layihələrindən biridir. Təməli 2010-cu il martın 19-da Prezident İlham Əliyev tərəfindən qoyulmuş müəssisə Xəzər dənizində ən müasir tələblərə cavab verən istənilən növdə müxtəlif təyinatlı gəmilərin tikintisi, təmiri və ümumilikdə dəniz mühəndisliyi işlərinin yerinə yetirilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərəcəkdir. Müəssisənin tikintisi və istismarı işlərinin həyata keçirilməsi məqsədilə ARDNŞ, Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti (AİŞ) və Sinqapurun “Keppel Offshore & Marine” kooperasiyası tərəfindən “Bakı gəmiqayırma zavodu” MMC birgə müəssisəsi yaradılmışdır. Təsisçilər arasında 2010-cu il dekabrın 10-da imzalanmış sazişə əsasən, ARDNŞ, AİŞ və Keppel zavodun nizamnamə kapitalında müvafiq olaraq 65%, 25% və 10% paya malikdirlər. İstehsal prosesində metalkəsmə, profiləymə, lövhəəymə, 3D borukəsmə rəqəmsal avadanlığı kimi yeni texnoloji vasitələrdən istifadə olunacaqdır. (24)

Respublikamızda sənayenin gələcəkdə də inkişafı üçün bütün zəruri şərtlər mövcuddur. Əlverişli biznes investisiya şəraiti, ixtisaslı kadr potensialı, institusional potensial, yenilənmiş enerji və nəqliyyat infrastrukturu, xammal ehtiyatlarının mövcudluğu, beynəlxalq bazarlara çıxış və geniş maliyyə imkanları bu şərtlərin əsasını təşkil edir.

3.2. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maşınqayırma müəssisələrinin inkişafının dövlət tərəfindən stimullaşdırılması yolları

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maşınqayırma müəssisələrinin inkişafı əsas öndə duran məsələlərdən biridir və bu sahədə dövlət tərəfindən stimullaşdırıcı addımlar atılmışdır. Bunun nəticəsi olaraq, sənaye istehsalının həcmi son illərdə yüksəlmişdir.

Azərbaycanda dövlətin maşınqayırma sahəsində istehsalın stimullaşdırılmasının nəticəsi olaraq, ölkənin bir çox yerlərində yeni-yeni iri maşınqayırma zavodları açılmışdır. 1986-cı ildə əsası qoyulan Gəncə Avtomobil Zavodunun istehsal gücü layihəyə əsasən 30 min ədəd orta tonnajlı avtomobillərin istehsalı üçün nəzərdə tutulmuşdur. Zavodun tikintisi layihəyə görə 1989-cü ilin sonlarına qədər başa çatdırılmalı idi. Lakin Sovetlər Birliyinin dağılması nəticəsində zavodun tikintisini yarımçıq qalmışdır. Yalnız 2004-cü ilin dekabrında Gəncə avtomobil zavodu işə düşüb və müəssisədə yığımdan keçən ilk avtomobil işıq üzügörüb. Zavodda 2008-ci ildə 600-ə yaxın traktor və avtomobil istehsal olunmuşdur. 2009-cu ilin aprel ayında zavodda 1000-ci traktor istehsal olundu.

2006-cı il müəssisənin həyatında yeni bir səhifə ilə açıldı. Belə ki, 2006-cı ilin oktyabrında Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin Belarus Respublikasına səfəri zamanı iki dövlət arasında iqtisadi əlaqələrin qurulması, həmçinin Minsk traktor və avtomobil zavodları ilə Gəncə avtomobil zavodu arasında əməkdaşlığın yaradılması haqqında Belarus Respublikasının dövlət başçısı ilə razılığa gəldi. Bu razılığa əsasən avtozavod bu müəssisələrlə uzunmüddətli əməkdaşlıq müqaviləsi bağladı. Bundan sonra Gəncə Avtomobil Zavodunda ümumi ərazisi 20000 kvadrat metr olan sexdə təmir bərpa işləri görüldü, yeni texnoloji yığım xəttləri quraşdırıldı. Yeni sex müasir avadanlıqlar və texnika ilə təhciz olundu. Bu müqavələnin əməli davamı olaraq 2007-ci ilin mart ayının 27-dən MTZ markalı «Belarus 80.1», «Belarus 82.1», «Belarus 1221», «Belarus 1025», «Belarus 892», «Belarus 80X» modeldə traktorlar istehsalatına başlandı. Bu günədək ümumilikdə 5431-ə yaxın traktor yığılıb. Bu texnikalardan 4677-i dövlət sifarişi əsasında Aqrrolizinq ASC-nə, qalan 754-ü isə fermerlərə və

iş adamlarına satılıb. 2007-ci ilin aprelindən etibarən müəssisədə yığılan «GƏNCƏ» və «PƏHLƏVAN» adları daşıyan MAZ-lar yığılmağa başlayıb. Bu günədək ümumilikdə 2212 müxtəlif markalı MAZ avtomobilləri yığılıb.

2007-ci ilin sentyabr ayında Gəncə Avtomobil Zavodunun Belarusun "Dorelektromaş" və "Smorqon aqreqat zavodu" ilə razılığına əsasən "Belarus" traktorları bazasında asma avadanlığın yığılmasına başlanılıb. Bu günədək 82 ədəd MUP, 34 - DEM ekskavator, 11 - asfaltkəsən-qartəmizləyən yığılaraq təhvil verilib.

2008-ci ildə Türkiyənin Aqrional və Pirtizion şirkətləri ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən müəssisəmizdə traktor qoşqularının və asma avadanlıqların yığımını həyata keçirilir. Bu günədək 138 traktor qoşqusu və 3160 asma avadanlıq yığılıb. Müəssisədə istehsal olan texnika ölkəmizdə kənd təsərrüfatının inkişafında bir yeni mərhələ açdı. Aprelin 22-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2009-cu ilin birinci rübünün sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclasda ölkə başçısı İlham Əliyev Gəncədə yığılan traktorların Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafında böyük rol oynayacağını vurğulamışdı. Ölkə başçısının müəssisənin fəaliyyətini müsbət qiymətləndirməsi zavod rəhbərliyini daha da ruhlandırırdı və 2010-cu ildə Gəncə Avtomobil Zavodu və Almaniyanın "Haller" şirkəti MAZ avtomobili bazasında kommunal texnika istehsalına dair uzunmüddətli əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzaladı. Almaniyanın "Haller" şirkəti, Belarusun Minsk Avtomobil Zavodu və Gəncə Avtomobil Zavodu ilə bağlanan üçtərəfli müqavilənin həyata keçirilməsi üçün müəssisəmizdə ərazisi 6000 kvadrat metr olan müasir avadanlıqlarla təmin olunan yeni Haller yığım sexi və yığım xətti istifadəyə verildi. Bu günədək ümumilikdə 90 ədəd 21 kubometr tutumlu məişət tullantılarını təmizləyəcək avtomobillər istehsal olunub.

2009-cu ildə müəssisə "Moqilyovtransmaş" ATSC- ilə müqavilə imzalamış və ümumilikdə 12 ədəd 25 tonluq avtokranlar yığılmışdır.

Gəncə Avtomobil zavodu istehsalat Birliyi fəaliyyətini günü gündən genişləndirir. Yeni layihələr və müqavilələr üzərində işlər davam etdirilir. 2013-cü

ildə "Minsk təkərli dartıcılar" zavodu ilə ikitərəfli müqavilə imzalanmış və həmin razılaşmaya əsasən 2014-cü ildə hələlik 30 ağır yük daşıyan qoşqu yığılmışdır. 2014-cü ilin mayında Belarusun "Bobruysk" ehtiyat hissələri və avadanlıqlar istehsalı zavodu ilə bağlanmış sazişə əsasən MTZ 422 və MTZ 622 markalı mini traktorların istehsalına başlanılmışdır. Bu günədək ümumilikdə 68 bu tipli texnika yığılaraq təhvil verilib. Müəssisə gələcəkdə marketinq araşdırmalarının nəticələrindən asılı olaraq yeni model texnikaların yığımını nəzərdə tutur.

Gəncə Avtomobil Zavodu İstehsalat Birliyi növbəti əməkdaşlıq müqaviləsinə 2014-cü ildə imza atıb. Sənədə əsasən, müəssisədə yeni yüksək keçidli, ağır tonnajlı avtomobillərin sənaye üsulu ilə yığımı nəzərdə tutulur. 2014-cü il dekabrın 22-də Gəncə Avtomobil Zavodu ilə Rusiyanın "KamAZ" zavodu ilə ikitərəfli müqavilə imzalayıb. Sənədə görə, 2015-cı ilin əvvəlindən başlayaraq, Gəncədə müxtəlif modeldə yüksək keçidli, ağır tonnajlı avtomobillərin yığımına start veriləcək. Uzunmüddətli əməkdaşlığı nəzərdə tutan müqaviləyə əsasən, yığılacaq "KamAZ" avtomobillərinin ilkin mərhələdə Azərbaycan bazarında, sonralar isə xarici bazarda satışı planlaşdırılır. "KamAZ" ASC Rusiyanın yük avtomobili texnikası istehsalçısıdır: "Şirkət SSRİ dövründə yaradılıb və müasir qloballaşma şəraitində böyük inkişaf yolu keçib. İstehsala başlayandan "KamAZ" avtomobilləri keçmiş SSRİ məkanında populyarlıq qazanıblar və indiyədək MDB-nin bir çox ölkələrində başlıca avtomobil yükdaşımalarının əsasını təşkil etməyə davam edir". "KamAZ" beynəlxalq avtomobil biznesinə integrasiya edilmiş şirkətdir: "Şirkət istehsalatda qabaqcıl texnologiyaları və dünyanın qabaqcıl istehsalçılarının müasir avtomobil komponentlərini tətbiq edir"

Hazırda "Gəncə Avtomobil Zavodu" İstehsalat Birliyi və "Amkodor" ASC arasında yerli şəraitdə "Amkodor" məhsullarının yığım istehsalının təşkili barədə müvafiq danışıqlar aparılır. Bundan başqa, şəhərlərarası MAZ avtobuslarının da Gəncədə yığım perspektivləri araşdırılır və bu istiqamətdə də işlər aparılır. Məlumat üçün bildirək ki, 2010-cu ilin mart ayında Almaniyanın "Haller" və Belarusun Minsk Avtomobil Zavodu ilə Gəncə Avtomobil Zavodunda yığımdan keçən "MAZ" avtomobil şassisində "Haller"-in kommunal avadanlığının

quraşdırılmasına dair üçtərəfli əməkdaşlıq protokolu imzalanıb. Gəncə Avtomobil Zavodu, Minsk Avtomobil Zavodu və "Haller" şirkəti ilə birgə Azərbaycan şəraitinə uyğun müasir 21 kubmetr tutumu olan avadanlığın MAZ-6312A8 AVRO-4 və AVRO-5 şassisinin bazasında quraşdırılması barədə razılığa gəlinib. Bunun üçün zavodda yeni 7000 kvadratmetr sahəsi olan və müasir texnoloji xətt və avadanlıqlarla, o cümlədən boyama kamerası ilə təchiz olunan yığım sexi təşkil olunub. Nəzərdə tutulduğu kimi, 2011-ci ilin iyun ayından Gəncə Avtomobil Zavodunda MAZ şassisinin bazasında "Haller" kommunal texnikasının yığını təşkil olunub. Ötən ildən bəri 24 ədəd texnika yığımdan keçib, 16 ədədin üzərində işə tamamlama işləri aparılır.

Azərbaycanda qeyri-neft sahəsinin inkişafı strateji vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Ölkə hökuməti istehsal sektorunu hər cəhətdən işə salmağa, biznesə innovasiyalar tətbiq etmək arzusunu aşılamağa çalışır. İqtisadiyyatda həm birbaşa dövlət investisiyaları, həm də sahibkarların fəal işə stimullaşdırılması yeni vüsət alır. Buna parlaq misal kimi biznesin və dövlətin birgə səyi nəticəsində yaranmış unikal texnologiyalar parkını göstərmək olar. (14)

Sənaye müəssisələrində dövlətin stimullaşdırıcı addımları sayəsində 2014-cü ilin yanvar-dekabr ayları ərzində ölkədə qeyri-neft sektorunda 36.0 milyard manatlıq əlavə dəyər yaradılmışdır və ümumilikdə onun 61.4%-i sosial və digər xidmətlər, ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri və tikinti sektorunun payına düşmüşdür.

2014-cü ilyanvar-dekabr ayları ərzində ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyər əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisəsi nəticəsində 7% artmışdır. Qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətə 3.9 faiz bəndi artaraq 61.% təşkil etmişdir. 2014-cü ilin yanvar-dekabr aylarında ölkə iqtisadiyyatında yaradılan əlavə dəyərin artımı tamamilə qeyri-neft sektorunun hesabına baş vermişdir. Azərbaycan innovasiyalı iqtisadi vasitələri uğurla tətbiq etmək üçün real perspektivlərə malikdir. Bu innovasiyalı iqtisadi vasitələr iqtisadiyyatın bütün sektorlarının inkişafı və sosial-iqtisadi problemləri daha səmərəli həll etmək üçün

əlavə vasitələrin meydana gəlməsi, onun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi üçün stimula ola bilər.

Texnoparkların və xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması rəqabətqabiliyyətliliyi və inkişafın gələcək perspektivlərini artırır. Çin, Türkiyə, BƏƏ, Cənubi Koreya, Polşa və başqa ölkələr iqtisadi inkişaflarının müxtəlif dövrlərində xüsusi iqtisadi zonalar və texnoparklar yaratmaqla istehsal fəaliyyəti, elmi-texniki tədqiqatların səviyyəsini artırmağa nail olmuşlar ki, bu da bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafının sürətləndirilməsinə müsbət təsir göstərmişdir.

Azərbaycanda 2009-cu ilin aprel ayında “Azərbaycan Respublikasında xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması haqqında” Qanun qəbul edilmişdir. Qanunun qəbul edilməsi və onun həyata keçirilməsi ilə ölkəmizin müxtəlif regionlarında innovasiya fəaliyyəti genişlənir, sosial-iqtisadi problemlərin həlli sürətlənir, regionlar və iqtisadiyyatın geridə qalan sahələri inkişaf edir, qeyri-neft sektorunun ixrac potensialı artır. Sənayenin inkişaf etdirilməsi məqsədilə hökumət sənaye şəhərcikləri yaradır. Belə ki, 2011-ci ildə Prezident İlham Əliyev Sumqayıtda və Bakı şəhərinin Balaxanı qəsəbəsində sənaye parklarının yaradılması haqqında iki sərəncam vermişdir. Sənaye şəhərciklərinin yaradılması “2008-2015-ci illərdə yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”na əsasən həyata keçirilir.

Bu gün Azərbaycanda və regionda texnoparklara bariz nümunə Sumqayıt Texnologiyalar Parkıdır. Qeyd edək ki, Sumqayıt Böyük Vətən müharibəsindən sonra kimya və alüminium sənayesi mərkəzi kimi tikilirdi. Getdikcə bu şəhər respublikanın ikinci böyük şəhərinə çevrildi. 90-cı illərin əvvəllərində istehsalın tənəzzülü özünü Sumqayıt zavodlarında da göstərdi. Köhnə avadanlıq, yüksək ixtisaslı kadrların getməsi istehsalın bəzi sahələrini lazımsız etdi. Lakin son illər Sumqayıt sanki yenidən doğuldu. Alüminium zavodu işə düşdü, onun ardınca digər istehsal sahələrində iş canlandı. Çox qısa zaman kəsiyində regionda unikal istehsal kompleksi – Sumqayıt Texnologiyalar Parkı tikildi. (22)

Ölkə prezidentinin apardığı uğurlu iqtisadi siyasət yeni istehsal sahələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə istehsal sahələrindən biri də STP-nin

Maşınqayırma zavodudur. Zavodda tikinti və sənayenin müxtəlif sahələrində istifadə edilən və təyinatına görə bir-birindən fərqlənən avtomobil qoşqu və yarımqoşquları, həmçinin yük avtomobillərinin şassiləri üzərinə quraşdırılan özüboşaldan və bortlu kuzovlar istehsal olunur.

Sumqayıt Texnologiyalar Parkının tərkibində fəaliyyət göstərən digər müəssisə - Ağır Maşınqayırma Zavodu 2011-ci ildən istifadəyə verilmişdir. Zavodda ən müasir avadanlıqlar və mexanizmlər quraşdırılmışdır. Ağır Maşınqayırma Zavodu daxili bazarda rəqabətliliyin artırılması məqsədilə yaradılmışdır. AMZ-nin tərkibində olan istehsal sahələrindən biri kran təsərrüfatı sexidir. Kran təsərrüfatı sexi 2011-ci ildən fəaliyyət göstərir. Zavodun kran təmiri və kran istehsalı kimi fəaliyyət sahələri vardır. Qeyd edək ki, Ağır Maşınqayırma Zavodunun illik istehsal gücü 120 000 tondur. Sumqayıt Texnoloqiylar Parkında yerləşən daha bir müəssisə - Press Zavodunun təməli 2010-cu il mayın 26-da qoyulmuş, 2011-ci ilin avqust ayında istismara verilmişdir. Press zavodu müasir tələblərə uyğun yüksək texnologiyalı xətlər və universal presləmə avadanlıqları ilə təchiz olunmuşdur. Press zavodunda müxtəlif markalı hidravlik pres xətləri yüksək gərginlikli elektrik dayaqlarının hissələrini layihəyə uyğun olaraq dəqiqliklə emal edə bilir. Respublikamızda analoqu olmayan hidravlik presinin köməyi ilə avtomobilqayırma sahəsində avtomobillərin müxtəlif ölçülü şassilərini və detallarını emal etmək mümkündür.

3.3.Yeni iqtisadi şəraitdə maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensialından istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri

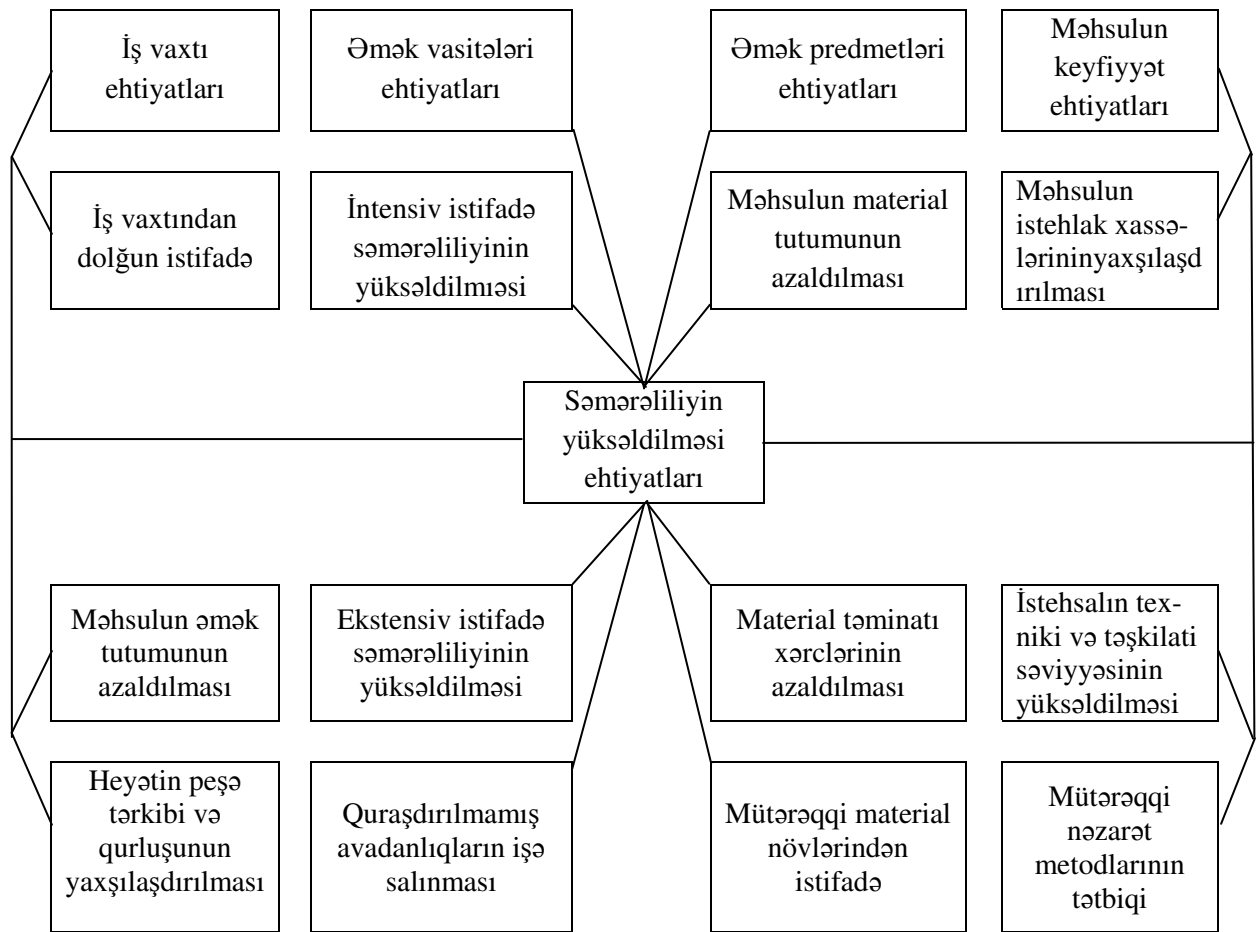
İstənilən cəmiyyətdə iqtisadi inkişafın əsasında istehsal potensialının səmərəliliyinin artırılması dayanır. Yeni iqtisadi şəraitdə maşınqayırma müəssisələrində də istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətlərinin aşkarlanması, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə hesabına istehsal olunan maşın və avadanlıqların keyfiyyətinin yüksəlməsinə, istehsala çəkilən xərclərin azalmasına, istehsalın həcmnin artmasına səbəb olur.

İstehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində mühüm yeri elm-texniki tərəqqi tutur. Əvvəllər qeyd olunduğu kimi, elmi-texniki tərəqqi – elmi tədqiqatların inkişafını, yeni, daha mükəmməl əmək vasitələri və predmetlərinin, texnoloji proseslərin, istehsalın, əməyin və idarəetmənin təşkili metodlarının yaradılmasını əhatə edən prosesdir.

İstehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, yeni texnoloji istehsal üsullarının, daha səmərəli materialların, istehsalın və əməyin təşkilinin qabaqcıl formalarının tətbiq edilməsi və s. iş vaxtına, materiallara, enerjiyə qənaət olunmasına kömək edir, məhsul istehsalının həcmi artırır və bununla da məhsul vahidinə çəkilən xərcləri azaldır. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin mənimsənilməsi ölkə iqtisadiyyatının texniki cəhətdən yenidən qurulmasına, istehsalın səmərəliliyinin və məhsulun keyfiyyətinin yüksəlməsinə, əhəlinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına səbəb olur.

İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə istehsalın təmərküzləşməsi əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Müəssisələrin optimal həddə qədər iriləşdirilməsi yəni, yüksək məhsuldarlığa malik avadanlığın tətbiq edilməsi üçün və bununla da əsas fondlardan istifadəni yaxşılaşdırılması və məhsul vahidinə düşən amortizasiya ayırmalarının məbləğini azaltmaq üçün şərait yaradır. O, məhsul vahidinə düşən inzibati-idarəetmə xərclərini xeyli dərəcədə aşağı salır, material və enerji ehtiyatlarından istifadəyə müsbət planda təsir edir. Lakin, bu fikir kiçik və orta ölçüdə olan müəssisələrin yaradılmasının texniki, iqtisadi və sosial baxımdan zəruriliyini nəinki inkar etmir, əksinə, onu şərtləndirir.

Beləliklə, müəssisədə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətlərini təhlil edərkən, birincisi, həyata keçirilən əsaslı vəsait qoyuluşlarının məbləğini minimumlaşdırmaq, ikincisi məhsulun maya dəyərini azaltmaqla mənfəətin həcmi artırmaq ehtiyatlarını aşkar etmək lazımdır. Əgər birinci tikintinin inkişafından və onun mükəmməl təşkilindən, maşın və avadanlıqların qiymətindən və s.-dən asılıdırsa, ikincisi isə, istehsal əsas fondlarından, işçi qüvvəsindən, xammal və materiallardan istifadə səviyyəsindən və s.-dən bilavasitə asılı olur.

Şəkil. 3.1. İstehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi amilləri

İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının strateji amillərindən biri ölkənin dünya təsərrüfat əlaqələrinə qoşulması, beynəlxalq əmək bölgüsünün imkanlarından istifadədir. Məlumdur ki, dövlətlər arasında iqtisadi əlaqələr üçün əsas bir-birini əvəz edən və bir-birini tamamlayan istehsalların mövcud olmasıdır.

İstənilən bir ölkənin qarşısında duran əsas problemlərdən biri əhalinin məşğulluğudur. Bu baxımdan da, iqtisadi ehtiyatları təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb etməklə ekstensiv amillərin hesabına məşğulluğun təmin olunmasında müəyyən addımlar atıla bilər. Lakin iqtisadi inkişafın müəyyən səviyyəsində, ekstensiv amillərdən istifadə imkanları azalmağa meyl etdikdə, dövlətin mütləq və müqayisəli üstünlüklərə malik olduğu istehsallar üzrə ixtisaslaşması istehsalın səmərəliliyini artırır. Digər tərəfdən, bu, mövcud resursları daha səmərəli istehsallara cəlb etməyə imkan verir. Beləliklə, beynəlxalq əmək bölgüsü məhsul istehsalının və xidmətlərin səmərəli bölgüsünə dair ölkələr arasında qarşılıqlı

təsərrüfat əlaqələrinin dərinləşdirilməsini şərtləndirən obyektiv prosesidir. Bu, dövlətlər üçün ictimai istehsalın səmərəli sahə və ərazi strukturunun formalaşmasına və milli iqtisadiyyatların daha da dərin və sıx qarşılıqlı təsirinə doğru aparır. Qeyd olunanları ümumiləşdirərək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, istehsalın iqtisadi səmərəliliyinə:

- məhsulun əməktutumunun dəyişməsilə bağlı olaraq işçilərin istehsaldan azad edilməsi və ya onların istehsala cəlb olunması;
- məhsulun materialtutumunun dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq iqtisadiyyatda əlavə resursların yaranması və ya bu resurslardan məsrəfin çoxalması;
- məhsulun fondtutumunun dəyişməsilə əlaqədar olaraq əsaslı vəsait qoyuluşuna qənaət imkanının yaranması və ya ondan israfçılıq;
- tikinti müddətinin ixtisar edilməsi və onun smeta dəyərinin aşağı salınması və s. bu kimi amillər təsir göstərir.

İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin bütün amillərindən ümumi şəkildə və məqsədəuyğun istifadə iqtisadi artıma nail olmağa, istehsal olunan məhsulun rəqabət qabiliyyətini artırmağa imkan verir.

Sənayenin inkişafı üçün əsas şərt makroiqtisadi sabitliyin qorunması və əlverişli biznes investisiya şəraitinin yaradılmasıdır. Təcrübələr göstərir ki, sənayenin inkişafı daxili bazarın miqdarından asılı olmayaraq idxaləvəzləyici yanaşmadan ixracçılıqlı istehsal modelinə keçidi tələb edir. Bunun da bir səbəbi kiçik iqtisadiyyat sahələrində daxili bazara hesablanmış istehsal həcmnin maya dəyəri xərclərinin azaldılmasına imkan verməməsi, o biri səbəbi isə daxili tələbatda uzun müddət yüksək artım tempinin təmin edilməsinin mümkün olmamasıdır. Ölkənin daxili tələbat və yüksək artım potensialına malik ixrac imkanları gələcək illərdə sənaye istehsalının strukturunun təkmilləşdirilməsində xüsusi rol oynayacaqdır. Sənayenin diversifikasiyası bir sıra ənənəvi olan istehsal sahələri ilə yanaşı, ənənəvi olmayan, yeni növ istehsal sahələrinin qurulmasını tələb edir. Birinci növbədə yerli xammala əsaslanan rəqabətqabiliyyətli ağır sənaye istehsalının artırılması zəruridir.

Dövlət Proqramının əhatə etdiyi dövr ərzində

maşınqayırma sahələrində müasir tələblərə uyğun yeni istehsal güclərinin qurulması zəruridir. Xüsusilə, maşınqayırma sahələrində baza məhsullarının istehsalı son məhsul istehsal edən çoxlu sayda zavodların yaradılmasına təkan verəcəkdir. Bundan başqa, metallurgiyanın inkişafı yeni qurulmuş gəmi istehsalı sahəsinin xammal təchizatını yaxşılaşdıracaq, rəqabət qabiliyyətini artıracaq, maşınqayırmanın inkişafı üçün sağlam şərait yaradacaqdır. Dövlət Proqramının icra müddətində maşınqayırma, xüsusilə, neft maşınqayırması sənayesinin inkişafı diqqət mərkəzində saxlanılmalı, bu sahədə istehsal edilən maşın və avadanlıqların daxili tələbatın ödənilməsində payının artırılması istiqamətində tədbirlər görülməlidir. Sənaye üçün baza məhsulları yaradan ağır sənaye müəssisələrinin qurulmasına zərurət yarandıqda dövlətin yaxından iştirakı təmin olunmalı, baza məhsullarından yarımfabrikat və son məhsul istehsalının isə özəl sektor tərəfindən icrası təmin olunmalıdır.

İstehsalın miqdarının artırılması ilə yanaşı, digər sahələrdə, o cümlədən, maşın və avadanlıq istehsalı, alternativ enerji qurğu və avadanlıqlarının istehsalı, müdafiə sənayesi sahələrində yeni istehsal müəssisələrinin yaradılması tədbirləri davam etdirilməlidir. Yeni istehsal müəssisələrinin yaradılması zamanı yüksək ekoloji tələblərə cavab verən, enerjiyə qənaət edən texnologiyaların istifadəsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Proqramın icrası müddətində yüksək texnologiyaların tətbiqi ilə yeni istehsal sahələrinin fəaliyyətə başlaması da prioritetlərdəndir. Bu baxımdan da elektron avadanlıqların istehsalının artırılması imkanları nəzərdən keçirilməlidir. Yüksək texnologiyalı istehsal böyük miqdarda araşdırma və inkişaf etdirmə fəaliyyəti tələb etdiyi üçün bu sahədə prioritetlərin bir neçə konkret sahə ilə məhdudlaşdırılması məqsədə uyğundur.

(28)

Sənaye

siyasətinin əsas məqsədindən biri də sənayenin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Bu tədbirlər sahəvi araşdırmalar sayəsində müxtəlif sektorların xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq əlavə tədbirlərlə dəstəklənməlidir. Sənayenin rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədi ilə enerji tariflərinin tənzimlənməsində çeviklik artırılmalı, çevik tarif siyasəti

əlverişli vergi və gömrük rejimi və çevik məzənnə siyasəti ilə müşayiət edilməlidir. Bundan başqa, sənayeyə investisiyaların cəlb olunması üçün imkanlar genişləndirilməli, sənaye sahələrinə yönləndirilən dövlətin güzəştli kreditlərindən istifadə və lizinq imkanları artırılmalı, qeyri-neft sektoruna investisiyaların təşviqi mexanizmi yaradılmalıdır. Sənaye müəssisələrinin quruluş xərclərinin minimumlaşdırılması, sənaye zonalarından (xüsusi iqtisadi zona, sənaye parkı və sənaye məhəllələri) qıraqda yerləşən sənaye layihələrinin müəssisədən kənar infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması, bu məqsədlə dövlətin vəsait qoyuluşu hesabına həyata keçirilən infrastruktur layihələrinin özəl sektorun investisiyaları ilə əlaqələndirilməsi mexanizmi qurulmalıdır. Eyni zamanda, bir çox qabaqcıl ölkələrin təcrübəsindən istifadə edərək dövlət-özəl tərəfdaşlıq modellərinin tətbiqinin genişləndirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Dövlət Proqramın icrası müddətində mövcud sənaye və texnologiyalar parklarının fəaliyyətinin gücləndirilməsi, müasir sənaye parklarının və sənaye məhəllələrinin yaradılması, xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması və fəaliyyətə başlaması və regionların sənaye potensialının artırılması istiqamətləri diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Nəticə

Müasir dövrdə istənilən dövlətin iqtisadi vəziyyəti elmin, texnikanın və texnologiyanın inkişafı, eləcə də onların tətbiqi ilə birbaşa qarşılıqlı surətdə əlaqəlidir. Ölkədə iqtisadi inkişafın təmin edilməsində istehsal sahələrində fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılması, onların idarəetmə sisteminin çevik və səmərəli təşkili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Səmərəlilik göstəricisi – iqtisadiyyat elminin mühüm bir kateqoriyasıdır. Səmərəlilik – nəticə və bu nəticəyə çəkilən xərclər arasında olan nisbətdir. Səməra ictimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi sayəsində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri və ya ayrılıqda hər bir müəssisədə alınan mütləq ölçüdə iqtisadi nəticəni göstərir.

İstehsalın səmərəliliyini düzgün qiymətləndirmək üçün onun meyarı və göstəriciləri elmi-nəzəri və metodoloji cəhətdən dəqiq əsas əsaslandırılmalıdır. Çünki hər hansı bir sosial-iqtisadi prosesin kəmiyyət və keyfiyyət cəhətlərini özündə tam və dəqiqliklə əks etdirən meyar və göstərici olmadan həmin prosesin qiymətləndirilməsi və idarə olunması qeyri-mümkündür.

İstehsal potensialı yaradıcı xüsusiyyətə malik fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün məhsul istehsal etmək, istehsal xarakterli işlər görmək və xidmətlər göstərmək – müəssisənin sərəncamında olan istehsal resurslarının məcmusudur. Bu resursların kəmiyyət və keyfiyyət parametrləri, həmçinin, onların müvafiq nisbətdə qarşılıqlı təsiretmə əsasında baş verən integrasiyası müəssisənin istehsal imkanını müəyyən edir.

Müəssisənin istehsal potensialının keyfiyyəti, mükəmməlliyi yeni məhsulların yaradılması ilə müəyyən olunur, onun elementləri isə hazırlanan məhsulun tələblərinə, texniki-iqtisadi baxımdan, uyğunlaşdırılmalıdır. İstehsal potensialı özünün bu təyinatını o vaxt yerinə yetirə bilər ki, onun elementlərinin tərkibi və xarakteristikası hazırlanan məhsulun texniki parametrlərinə uyğun olsun və bununla müəyyən olunsun. Yalnız bu halda istehsal potensialının bütün elementləri müəssisə qarşısında duran ümumi məqsədə xidmət edə bilər.

Məlum olduğu kimi, müəssisənin istehsal etdiyi məhsulun rəqabət

qabiliyyəti, nəticə etibarilə bütövlükdə firmanın özünün rəqabət qabiliyyətini müəyyən edir. Müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin necəliyi nisbi göstəricidir, başqa sözlə, onun rəqib müəssisə ilə müqayisədə istehsalının səmərəliliyi və məhsulunun istehlakçıları qane etməsi – keyfiyyəti və qiymətinə görə – səviyyəsini səciyləndirir.

“Bazar münasibətləri şəraitində maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensialından istifadə səviyyəsinin təhlili” mövzusunda tədqiqatın nəticəsinə əsasən aşağıdakıları demək olar:

- buraxılacaq məhsulların keyfiyyətini mütəmadi olaraq yaxşılaşdırmaq və onun rəqabət qabiliyyətini artırmaq, yeni növ məhsulların hazırlanmasını və mənimsənilməsini təmin etmək;
- müəssisənin rentabelli işləməsinə, material-enerji, əmək və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə etməklə məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasına nail olmaq;
- ən az xərclə daha yüksək mənfəət əldə etmək;
- əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə və fondveriminin artırılmasına nail olmaq;

Aparılmış tədqiqatlara əsaslanaraq aşağıdakı nəticələr ortaya çıxmış olar:

1. Maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensialının yüksəldilməsi, rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının həyata keçirilməsi istiqamətində innovasiya tədbirlərinin və elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən geniş istifadə edilmişdir. Fikrimcə, müəssisələrin mövcud vəziyyətini nəzərə almaqla innovasiyaların tətbiqinə geniş şəraitin yaradılması üçün aşağıdakı istiqamətdə tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədə uyğundur:

- innovasiyaların tətbiqinin kompleks dəstəklənməsi və istehsal edilən məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması sisteminin yaradılması;
- informasiya təminatı sistemi, ekspertiza sistemi, maliyyə sistemi və eləcə də kadrların hazırlanması da daxil olmaqla innovasiya prosesinin infrastrukturunun inkişafı;

– istehsalın səmərəliliyinə və rəqabətqabiliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərən uyğun sahələrdə yeni texnologiyalara keçidin təmin edilməsi.

2. İstehlakçıların sifarişlərinin vaxtında və tələb olunan keyfiyyətdə yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün zəruri təşkilati-texniki, iqtisadi və digər tədbirləri işləyib hazırlanmış və onları həyata keçirməsi şəraiti yaradılmışdır. 3. Kəskin rəqabət mübarizəsi şəraitində müəssisələrin iqtisadi inkişafının şərtlərindən biri də məhsul keyfiyyətinin elmi əsaslarla, sistemli şəkildə idarə edilməsinə nail olmaqdır. Bu, müasir dünya bazarının səciyyəvi əlamətlərindən və onun istehsalçılar qarşısında qoyduğu tələblərdən biridir.

Aparılan tədqiqatın nəticəsi olaraq, hər bir müəssisə ilk növbədə rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal etmək üçün keyfiyyət siyasəti qurmalıdır. Bazar münasibətləri şəraitində sənaye müəssisələrində keyfiyyətin idarə edilməsi, həm də elmi əsaslarla idarə edilməsi, istehsal firmaları üçün çox vacib məsələdir. Maşınqayırma müəssisələrində istehsal olunan maşın və avadanlıqların rəqabət qabiliyyətinin yüksək olmasını şərtləndirən əsas amillərdən biri keyfiyyətin səmərəli təşkilidir.

4. Müəssisədə elmi cəhətdən əsaslandırılmış normativ və normaları işləyib hazırlamaq və ümumiyyətlə, normalaşdırma işlərini təkmilləşdirmək lazımdır.

Müəssisə müəyyən xarici mühitdə fəaliyyət göstərir ki, bu mühitdə onun işinin səmərəliliyinə və məqsədəuyğunluğuna bilavasitə təsir göstərir. Müəssisə özünün texniki-texnoloji və iqtisadi inkişafının ən vacib və strateji məqsədlərini xarici mühit tərəfindən necə qəbul olunacağını əvvəlcədən müəyyən etməlidir, bu məsələdə xarici mühit amili mütləq nəzərə alınmalıdır.

Dövlət maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensialının stimullaşdırılması, nailiyyətlərin istehsala tətbiqi, elmin kommersiyalaşdırılması məsələlərinə böyük diqqət ayırır. Dövlətin maşınqayırma sənayesinin inkişaf etdirilməsi, yeni texnologiyaların istehsala tətbiqi, sənaye zonalarının yaradılması, regionlarda iri sənaye sahələrinin salınması istiqamətində atdığı məqsədyönlü addımların nəticəsi olaraq maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensialının həcmi xeyli artmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. M.C. Atakişiyev, H.M. Abbasov, N.H. Abbasova Maşınqayırma müəssisələrində istehsalın təşkili Bakı-2006 264 s.
2. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2012. Bakı, 2012,
3. Azərbaycanın maşınqayırma sənayesi haqqında Azərbaycanın Sənaye Portalı Avqust 2014
4. E.N. Kərimov, Azərbaycanda təsərrüfat subyektlərinin istehsal fəaliyyətinin inkişaf problemləri. Bakı- “Elm” nəşriyyatı, 2012 / 284 s.
5. A.S. İsayev, İstehsalın təşkili əsasları dərslik Bakı - Azərənəşr, 2009, 151 s.
6. A.H. Tağıyev İnnovasiya Bakı “Tək-nur” – 2012, 40 s.
7. Vüsal Qasımlı İqtisadi Modernizasiya Bakı 2014 312 s.
8. T.Ə. Hüseynov Firmanın iqtisadiyyatı (dərslik) Bakı -Azərənəşr 2009, 600 s.
9. Həsənov Ə.Q., Məmməd-zadə O.Ə., Qasımov E.Ə. Maşın və avadanlıqların marketinq işinin əsasları Bakı - 2003 145 s.
10. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi Dünya neft - qaz maşınqayırması sənayesi haqqında arayış Bakı – 2015 29 s.
11. A.B. Abbasov Biznesin təşkili və idarə edilməsi Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2011 / 464 s.
12. Əliyev M.T. Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşması və inkişaf problemləri Bakı, Mürtəcim, 2001
13. Arzu Hüseynova Azərbaycanın vergi jurnalı /Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin inkişaf yolu Bakı 2015 16 s.
14. Əliyev İ.H. Regionların 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı 2015
15. Azərbaycanın sənayesi. Bakı: Dövlət Statistika Komitəsi, 2011.
16. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2012, 814 s.
17. Arzu Hüseynova. Azərbaycanda innovasiya potensialının təhlili. Bakı, 2013
18. T.Ə. Hüseynov Müəssisənin iqtisadiyyatı Bakı - Azərənəşr 2005 560 s.
19. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası / 39 s.

20. T.Ə. Hüseynov, L.A.Həmidova. Maşınqayırma istehsalının iqtisadiyyatı (dərs vəsaiti), Bakı, 2015.

Saytlar.

21. <http://senaye.gov.az/content/html/3592/attachments/Ma%C5%9F%C4%B1nqay%C4%B1rma%20s%C9%99nayesi%20haqq%C4%B1nda%202015.pdf>
22. http://senaye.gov.az/az/senaye_zonalari/parks
23. <http://library.aseu.edu.az/images/elektronkitablar//29.pdf>
24. <http://www.economy.gov.az>
25. <http://anl.az/>
26. <http://www.stat.gov.az>
27. <http://www.azstat.org/MESearch/details>
28. <http://president.az/articles/13903>
29. <http://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-co%C4%9Frafias%C4%B1/1902/ma%C5%9F%C4%B1nqay%C4%B1rma-v%C9%99-kimya-s%C9%99nayesi.html>
30. <https://az.wikipedia.org>
31. azerbaijan.az/_Economy/_Industry/_industry_a.html
32. <http://ganjaauto.gov.az/page.php?page=news&n=1>
33. www.naz.az
34. http://referat.ilkaddimlar.com/ref_info_819

ANNOTASIYA

Maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensialının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin nəzəri məsələləri, istehsal potensialından istifadənin təhlili, səmərəliliyin yüksəldilməsi və müəssisələrdə istehsalın inkişafının dövlət tərəfindən stimullaşdırılması predmet olaraq müxtəlif dövlətlərin iqtisadiyyat elmində vacib yer tutmuşdur.

Səmərəli istehsalın həyata keçirilməsi üsulları, forma və müddətləri müəssisədə istehsal gücünün artırılması yolları, innovativ istehsalın təşkili ilk öncə ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin və ümumilikdə cəmiyyətin resurs imkanları ilə müəyyən olunmalıdır.

İstehsal potensialının artırılması, ölkədə rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı həcmnin artması istiqamətində dövlət maşınqayırma müəssisələrində aşağıdakı köməyi göstərilir:

- Regionların sosial iqtisadi inkişafı nəticəsində yeni iri maşınqayırma müəssisələrinin istifadəyə verilməsi
- Azərbaycan Respublikasında xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması haqqında qanunun qəbul edilməsi və onun həyata keçirilməsi nəticəsində ölkəmizin müxtəlif regionlarında yeni istehsal sahələrinin yaranması, innovasiya fəaliyyətinin genişlənməsi və s.
- İstehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə, rəqabətqabiliyyətli, elmtutumlu sənaye məhsullarının hazırlanmasında inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə nəticəsində yeni imkanlar.

Bu tədqiqatın məqsədi istehsal potensialının səmərəliliyinin yüksəldilməsinin nəzəri-metodoloji təhlil prinsipləri, maşınqayırma müəssisələrində istehsalın optimallaşdırılmasında inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə və müəssisədə yeni texnologiyaların tətbiqi nəticəsində istehsalın artırılmasından ibarətdir.

РЕЗЮМЕ

Предмет оценки эффективности производственного потенциала в машиностроительных предприятиях, анализ использования, повышение эффективности и стимуляция развития производства правительством занимает важное место в научных дисциплинах различных государств.

Методы реализации эффективного производства, формы и сроки, пути развития производственной мощности, организация инновационного производства, в первую очередь, должна отразиться возможностями отдельных хозяйственных субъектов и общественности в целом.

Для увеличения объема производства конкурентоспособного продукта в стране, развитие эффективности производства в государственных машиностроительных предприятиях воздействует на:

- Открытие новых крупных машиностроительных предприятий в результате социально-экономического развития в регионах;
- Создание новых областей производства в различных регионах страны, расширение инновационной деятельности и т.д. путем принятия закона об организации в Азербайджанской Республике специальных экономических зон;
- Появление новых возможностей при производстве конкурентоспособного и наукоемкого промышленного продукта путем использования опыта развитых стран в научно-экономическом прогрессе.

Цель данной работы – исследование теоретико-методологических принципов анализа эффективности производства, оптимизация производства в машиностроительных предприятиях для развития производства, путем использования опыта развитых стран.

SUMMARY

The Evaluating of the effectiveness in machine-building enterprises of the theoretical issues of production capacity, Analysis of the use of production potential, increasing efficiency and stimulation by the government in the development of production facilities in various states of being an important place in the science of economics.

Effective implementation of production methods, forms and periods, ways to increase the production capacity of the plant, the production of innovative, first of all separate entities and society as a whole should be determined by the resource capabilities.

Increase the capacity of the machine-building enterprises of the government supports to increase the production of competitive products displayed in the as following:

- As a result of socio-economic development of regions, The opening of new large in machine-building enterprises
- The adoption of the law on special economic zones in the Republic of Azerbaijan and its implementation, The establishment of new production facilities in different regions of the country, including an expansion of innovation.
- The use of scientific and technological progress in increasing the efficiency of production, competitive, knowledge-intensive industrial products in the preparation as a result of the experience of developed countries, new opportunities.

The purpose of this research to increase production as a result of the introduction of new technologies into production, analysis of theoretical and methodological principles to improve the efficiency of production capacity, optimization of the production of machine-building enterprises use the experience of developed countries.